

Handwritten text at the top of the page: *Handwritten*

Printed title in Gothic script: **ZUSAMMEN
SÖZC**

Handwritten signature

Լ Է Օ

003(47.925)(09)

Լ 38

հայ Գրքի

Մուր

A $\frac{1}{548}$

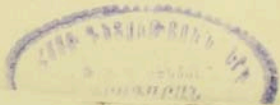
Հրատարակութիւն Հայ Տպագրութեան 400-ամեայ յորելեանական թիֆլիսիՅանձնաժողովի

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

Էլեկտրասպ. Օր. Ն. Աղանեանի,

Պոլից. 7

1912

1 4 0

Handwritten text, possibly a name or title, appearing upside down.

Handwritten text, possibly a name or title, appearing upside down.

Handwritten text, appearing upside down.

1 4 0

Handwritten text, appearing upside down.

Handwritten text, appearing upside down.

1813

ՀԱՅ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ 400 Ա- ՄԵԱՅ ՅՕԲԵԼԵԱՆԻ ՅԱՆՁՆԱ- ԽՄԲԻ ՀՐԱԻԵՐԸ

Չորս հարիւր տարի առաջ, 1512 թւին, Վենետիկ քաղաքում լոյս տեսաւ հայերէն առաջին տպագրած գիրքը:

Հայ միտքը, հայ գրականութիւնը այս գեղեցիկ սկզբնաւորութեամբ հաղորդակից էր դառնում եւրոպական քաղաքակրթութեան այն սքանչելի գիւտին, որ բարերարել է համայն մարդկութիւնը և որի հանդէպ վերջինս միշտ իրան հրախտադէտ ու սքանչացող է զգացել:

Այսօր, 1912 թւականին, հայ տպագրութեան չորսհարիւրամեայ յօրելեանի տօնակատարութեան բացառիկ բարերախտութիւնն է վիճակում հայ ժողովրդին:

Չը կայ երկրի վրայ մի ազգ, մի ժողովուրդ, որ տօնած չը լինի իր տպագրութեան յօրեկանսը: Ու այսօր հայ ժողովրդին է առիթ ներկայանում հանդէս գալու քաղաքակիրթ աշխարհի առաջ ու ցոյց տալու, որ ինքն էլ մի պիտակից ու պարտաճանաչ ժողովուրդ է, որ, յիրաւի, այդ քաղմաշարչար ժողովուրդը Արեւելքի մութ ու մռայլ միջավայրումն էլ կարողացել է դնահատել մարդկային բարօրութեան ու երջանկութեան ամենամեծ գործօնը — գիրն ու գրականութիւնը, և այսօր, այդ մեծ գործօնի տօնին ուզում է իր երախտագիտութիւնն ու մեծարանքը ընծայել նրան:

Այս չորս դարերի ընթացքում հայ գիրն ու գրականութիւնը գործեցին աշխարհիս համարեա բոլոր կողմերում: Եւրոպական, Ասիական, Ամերիկեան ու Աֆրիկեան ցամաքների վրայ հայ միտ-

քը, շնորհիւ հայ տպագրութեան՝
բեղմնաւոր ու զեղեցիկ գործու-
նէութիւն ցոյց տւեց. տպւեցին
բազմաթիւ գրքեր, լրագրներ, ո-
րոնք էլ կռեցին-կոփեցին հայե-
րիս ներկայ կուլտուրան և պատ-
րաստեցին ասպագայ զարգացման,
յառաջխաղացման անհրաժեշտ հո-
ղը:

Կովկասի Հայոց Հրատարակչա-
կան Ընկերութեան նախաձեռնու-
թեամբ, յունւար ու փետրւար
ամիսներում ժողովներ կազմւեցին
Թիֆլիզում գործող ըսլոր հայ
հիմնարկութիւնների և մամուլի
ներկայացուցիչներից՝ այս հա-
մադգային մեծ տօնը արժանա-
վայել կերպով մեծարելու համար:
Այդ ժողովներում ընդունւեցին
մի քանի սրոշումներ տօնի կա-
տարման մասին և ընտրւեց մի
յատուկ Յանձնախումբ, որ պիտի
իրագործէ այդ սրոշումները և

առհասարակ կազմակերպել յօրելեանական հանդէսը:

Այդ որոշումներն են՝ 1. Ի յիշատակ հայ տպագրութեան շորս հարիւր ամեակի կազմել գրական ֆօնդ. 2. Յօրելեանը տօնել այս տարի. 3. Հրատարակել այդ առիթով հայ տպագրութեան պատմութիւնը սկզբից մինչև մեր օրերը. 4. Նկատի առնելով, որ տօնը համազգային է, ցանկալի համարել, որ տօնախմբութիւնը տեղի ունենայ միաժամանակ այն բոլոր հայաբնակ վայրերում, ուր ցանկութիւն կայ յաւերժացնելու մեր տպագրութեան 400 ամեակը. 5. Տօնակատարութեան համար յանձնարարելի համարել ներկայացումներ տալը, տպագրութեան և գրականութեան վերաբերեալ դասախօսութիւններ կազմակերպելը, հայերէն տպագրութիւններից ցուցահանդէսներ սարքելը. ևն:

Յօրելեանական Գործադիր Յանձնախումբս վճռել է յօրելեանի տօնը Թիֆլիզում կատարել ներկայ տարւոյ նոյեմբերի 25—26-ին, այսինքն՝ հայոց տստերի գիւտի տօնին, կցելով տպագրութեան 400 ամեակին և ՀԱՅԵՏԻՆ ՏԱՌԵՏԻ գիւտի 1500 ամեակը, որ թէև լրացրել է մի քանի տարի առաջ, բայց չէ կատարել պատշաճաւոր կերպով: Յանձնաժողովս տստերի գիւտի մեծ յօբելեանն էլ ընդունում է տօնել տպագրութեան յօրելեանի հետ, ի նկատի առնելով մեր հասարակութեան մէջ առաջացած միահամուռ ցանկութիւնը, որ հայ գրականութեան այս երկու տօները միացուին:

Հայ տպագրութեան պատմութեան հրատարակութիւնը, Յանձնաժողովիս աջակցութեամբ, յանձրն է առել Կովկ. Հայոց Հրատ. Ընկ.-ը. իսկ գրական ֆօնդի վե-

բարերութեամբ կարևոր նախա-
պատրաստութիւններն են տես-
նուում: զատապէս նորոյցից ցմտ

Կատարելով ընդհանուր ժողով-
ների յանձնարարութիւնը, Գոր-
ծադիր Յանձնախումբս, գիմելով
Չեզ, խնդրում է Չեր աջակցու-
թիւնը, որպէս զի հայ տպագրու-
թեան 400 ամեայ յօրելիանը
տօնի ամենուրեք: Յանկալի է,
որ Չեզ մօտ ևս պատշաճաւոր
կարգով կազմակերպուեն յանձնա-
խմբեր՝ տօնախմբութիւնը վերո-
յիշեալ եղանակներով կատարելու
համար: Յանկալի է համարուում
նաև, որ տեղական յանձնախմբ-
երը միմեանց և մեզ հետ փո-
խադարձաբար կող պահպանեն,
որով հնար եղածին շափ փայլ ու
շուք ընծայեն յօրելիանական հան-
դէսին և միաժամանակ էլ իրանց
անհրաժեշտ՝ բարոյական թէ նիւ-
թական՝ աջակցութիւնը ցոյց տան

- մի գրեմով մաքաղը մով . 9 . իմ

Գործադիր Յանձնախմբիս իր գործունէութեան ընթացքում:

Վստահ լինելով, որ մեր այս հրաւերը բուն արձագանք է գտնելու Ձեր և Ձեզ շրջապատող հայ հասարակութեան մէջ՝

Անամբ խորին յարգանքով՝

400 ԱՄԵԱԿԻ ՅՕԲԵԼԵԱՆԱԿԱՆ
ԳՈՐԾ. ՅԱՆՉՆԱԽՈՒՄԻ

Պատաստոր անդամներ

Եփրեմ՝ եպիսկոպոս, Թիֆլիսի
թեմի ժամանակաւոր կառավարիչ:

† Գարրիէլ Սունդուկեանց

Նախագահներ

Բժ. Ա. Զարգարեան

Առաքել Բարախամեան (Լէօ)

Գործադիր Յանձնախմբի Անդամ.

Տիկին Նունէ Ալիբէկեան

Ալէքսանդր Մովսիսեան (Շիրվանզադէ)

Աշոտ Աթանասեան
 Արշակ Յարութիւնեան
 Արտաշէս Արեղեան
 Աւետիք Պօղոսեան
 Գարրիէլ Կաֆեան
 Գիւտ Աղանեան ա. ք.
 Երուանդ Լալայեան
 Երուանդ Մինասեան քժ.
 Իսսահակ Յարութիւնեան
 Խաչատուր Տէր - Յովհաննի-
 սեան
 Միրայէլ Յովհաննիսեան (Նար-
 Դոս)
 Յովհաննէս Ակունեան

Անդ - Բարտ ' Գ. Վարդանեան

Գործ. Յանձ.-ի հասցէն՝

Նամակների և գրամական հախ-
 րարերութիւնների համար. — Тиф-
 лись, Правление Кавказскаго Ар-
 мянскаго Издательскаго Обще-

ства. Бебутов. 25. Предсѣдателю
доктору А. А. Заргарянцу.

*Արտատպահանքի նամակների և
նւիրարերու թիւները համար.*—
Société d'Édition Arménienne du
Caucase Tiflis.

Հետադրերի համար доктору
Заргарянцу.

» Dr. Zargariantz
Tiflis.

I.

ՏԱՌԵՐԻ ԳԻՒՏԸ

1500 ԱՄԵԱԿ

2844-P 473-017
P3000 0081

Ս.

ԻՆՉ Է ՔԻՐԸ

Կենդանական աշխարհի մէջ մարդը միակ էակն է, որին բնութիւնը տուել է լեզուի միջոցով իր մտքերն ու զգացմունքները իր նմաններին յայտնելու կարողութիւնը:

Մարդը ունի խօսք, նա խօսում է: Եւ այդ է որ նրան այնքան բարձրացրել է կենդանիների աշխարհում, դարձրել է նրան տիրապետող:

Բոլոր տեսակ կենդանիներից աւելի մարդն է, որ կրում է իր մէջ համակեցութեան բնազդը, այսինքն՝ միասին, մեծ խմբերով կամ համայնքներով ապրելու եղանակին է կարօտ:

Համայնակեցութիւնը մեծ անհրաժեշտութիւններ է ծնեցնում: Եւ դրանցից ամենամեծը այն է, որ համայնքի անդամները իրար հասկանան, իրար հետ հաղորդակցութիւն ունենան՝ կեանքի ընդհանուր պահանջները հաւաքական ուժերով կատարելու համար: Ահա այս անհրաժեշտութիւնից ծագեց մարդկային լեզուն: Առանց այդ լեզուի՝ մարդկային համայնքն էլ կը լինէր կենդանիների մի խումբ, մի հօտ:

Չը պէտք է կարծել թէ համայնակեցութեան ձևերը և նրանցից բխած անհրաժեշտութիւնները պատրաստ ու վերջնականապէս կազմակերպուած դրութեան մէջ աշխարհ և կան մարդու հետ միասին:

Ո՛չ: Մարդու կազմուածքը, կեանքը կազմակերպուել են շատ երկար ժամանակների, բիւրաւոր տարիների, դուցէ և դա-

րերի ընթացքում աստիճանաբար, քայլ առ քայլ: Կատարելագործութիւնների, ձևափոխութիւնների ահագին շրջաններ է անցել մարդը, մինչև որ հասել է ներկայ դրութեան:

Նա ոչինչ չէ ստացել միանգամից, հրաշքով, երկնքի ողորմութեամբ, ինչպէս ասում են: Առաջադիմութեան իւրաքանչիւր քայլը նա ինքն է գտել, ինքն է նուաճել, այն էլ երկարատև փորձերով, մի շարք սերունդների աշխատանքով ու տանջանքներով:

Նա արել է մեծամեծ գիւտեր, որոնք նրան միջոց են տուել իր կեանքն ու հողին զարգացնելու: Իւրաքանչիւր գիւտ մարդկութեան սեփականութիւնն է դարձել երկար ժամանակների, երբեմն տասնեակ դարերի փորձով:

Մարդկային ամենամեծ գիւտերից գլխաւորն այն է, որով

նա կարողանում է իր միտքը
դրոշմել առարկաների վրայ, տե-
սանելի դարձնել նրան, պահ-
պանել նրան: Դա կոչւում է
գրութեանն եղանակ: Մտքի այդ
յաւերժացումը կատարւում է
գրերի միջոցով:

X
Գիտութիւնը ենթադրում է
որ մարդու երևան գալու ժամա-
նակներից մինչև այսօր պէտք է
հաշուել 300 կամ ամենաքիչը՝
230—240 հազար տարի: Իսկ
գրերի գիւտը տեղի է ունեցել
մեզանից ընդ ամենը մօտ մի 7
հազար տարի առաջ: Նշանակում
է որ մարդը 293 հազար կամ
երկրորդ հաշուով՝ 223—233 հա-
զար տարի աշխարհի վրայ ապ-
րելուց յետոյ է հասել գրերի
գիւտին:

Եւ այն հարիւր հազար տա-
րիները, որ մարդը անց է կաց-
րել առանց գրել իմանալու, կազ-
մում են նրա կեանքի նախա-

պատմական շրջանը, որ մեծագոյն մասամբ բոլորովին անյայտ է, իսկ փոքրագոյն մասամբ շատ մութ է, չունի հաստատուն ժամանակագրութիւն, զուրկ է մանրամասնութիւններից: Գրութեան գիւտն է, որից սկսում է պատմական ժամանակը: Այս ժամանակը թէև չափազանց կարճ է, ընդամենը 7 հազար տարի, բայց արդէն լոյս ունի իր մէջ, պարզ է երևում, որովհետև մարդը վաւերագրեր է թողնում իր գրութիւններով:

Գրերի գիւտի հետ մարդկային քաղաքակրթութիւնը մանում է իր զարգացման բարձրագոյն շրջանի մէջ: Բերանացի խօսքը երկար ժամանակ չէ ապրում և հեռաւոր տեղեր չէ տարածում հարազատութեամբ: Գիրն է որ մարդու մտածողութիւնը, խօսքը անմահացնում է և տարածում է աշխարհի ամենահեռաւոր կող-

մերը: Մի սերունդի գործերը այլ
ևս կորած չեն յաջորդ սերունդ-
ների համար: Մարդկութեան դա-
րաւոր փորձերը, ստեղծագոր-
ծող տաղանդի մեծագործութիւն-
ները հաւաքուով են այն համաշ-
խարհային գանձարանի մէջ, որի
անունն է գրականութիւն:

Գրերի գիւտը տեղի ունեցաւ,
ինչպէս հաստատուով են նորա-
գոյն հետազօտութիւնները, Պար-
սից ծոցի ափին, Քաղղէայում և
այդտեղից անցաւ Եգիպտոս: Գիւ-
տը սկզբից և եթ, ի հարկէ, կա-
տարեալ չէր: Մարդկութիւնը
դեռ երկար ժամանակ պիտի
ձևեր գտնէր, որպէս զի յետոյ
կանգ առնէր մի ձևի վրայ:

Գրերի առաջին, նախնական
ձևն է մ'ենննադրոշմ՝ կամ հիւ-
րօզլիֆ անուանուածը: Նա գործ
էր անուամ գլխաւորապէս հին
Եգիպտոսում: Նրան յաջորդեց
սեպաօնե կամ բելեոաօնե գրու-

թիւնը, որ տարածուեց նոյն Քաղղէայում, Միջագետքում, Հայաստանում, ասլա և Պարսկաստանում: Այսօր էլ մեր երկրում գտնւում են մեծ քարերի և ժայռերի վրայ փորագրուած շատ սեպածե արձանագրութիւններ: Գրութեան այս եղանակին հետեւեց նշանագրերով կամ տառերով գրելու եղանակը, որ այսօր էլ գործ ենք անում:

Մարդկութիւնը միատեսակ այրուբեն չունի, միատեսակ տառեր չէ գործ ածում: Ինչո՞ւ է այսպէս, ինչո՞ւ շատ շատ են այն ազգերը, որոնք գրութեան առանձին ձև ունին իրանց համար:

Պատճառներից գլխաւորն այն է, որ իւրաքանչիւր ազգի լեզու տարբեր է, ինքնուրոյն: Լեզուն ստեղծում է ազգը իր պատմական միջավայրի, իր երկրի աշխարհագրական սլայմանների ազ-

դեցութեան տակ, իր առանձին
ցեղական յատկութիւնների, իր
հոգեբանութեան համաձայն: Եւ
իւրաքանչիւր ազգ էլ իր լեզուի
հնչիւնները, արտայայտութեան
ձևերը դրոշմում է իր հնարած
նշանների, տառերի միջոցով:

Իւրաքանչիւր ազգ ունի իր
առանձին, ինքնուրոյն գրակա-
նութիւնը, որովհետեւ գրականու-
թիւն ստեղծողը դարձեալ նոյն
ինքնուրոյն, այս կամ այն տե-
ղին, այս կամ այն ցեղին պատ-
կանող լեզուն է և իւրաքանչիւր
ցեղ ստեղծագործական կարողու-
թիւն ցոյց է տալիս իր լեզուի
սահմանների մէջ, որ նրա ոգու
արտայայտութիւնն է:

Բ.

Ա Ն Գ Ի Ր Հ Ա Յ Ե Ր Ը

Հայերը պատմութեան աստղա-
 րէզում երևան եկան Քրիստոսի
 ծննդից եօթը դար առաջ: Այդ
 ժամանակներն էր, որ նրանք ա-
 րևմտեան երկիրներից, այն է՝
 Փոքր Ասիայի թերակղզու կող-
 մերից սկսեցին առաջ շարժուել
 դէպի արևելք: Երկար տևեց այդ
 գաղթը: Եկուոր ժողովուրդը
 շարժում էր դանդաղ կերպով-
 իր ճանապարհին երկարատև
 բնակութիւն էր հաստատում,
 բայց յետոյ էլի առաջ էր շարժ-
 ւում: Մօտաւորապէս երեք դարից
 յետոյ նա արդէն բռնել էր Ա-
 րաքսի հովիտը, Մասիս սարից
 դէպի հիւսիս և արևելք:

Հայերից առաջ Հայաստանում

ապրում էր բոլորովին տարբեր ծագում ունեցող մի ազգութիւն, որին տալիս են զանազան անուններ, ի միջի այլոց—Ուրարտացի: Այդ ազգութիւնն է, որ թողել է վերևում յիշած սեպածե արձանագրութիւնները:

Ի՞նչ եղաւ նա: Կարծում են, որ մի մասը եկուոր հայերի արշաւանքին տեղի տալով, հետացաւ իր երկրից, իսկ միւս մասը մնաց և ձուլուեց այդ եկուորներին հետ:

Հայերը ուրարտացիներից շատ բան սովորեցին: Բայց գրութեան եղանակը, այսինքն սեպագրութիւնը նրանց անյայտ մնաց: Հաստատելով պետութիւն, տարածելով նրա սահմանները, նոյն իսկ մեծամեծ նուաճումներ անելու կարողութիւն էլ ցոյց տալով, հայերը, ինչպէս ընդունուած է կարծել, անգիր ժողովուրդ մնացին մինչև հինգերորդ դարի սկիզբը (Քրիս-

տոսի ծննդից յետոյ): Հայերէն լեզուով գրուած ոչ մի յիշատակարան չէ մնացել այդ ժամանակներից:

Բայց այս չէ նշանակում թէ այդ պետութիւնը, որ մի ժամանակ մեծ չափերի էլ հասաւ, ոչինչ գրաւոր յարաբերութիւններ չունէր: Ի՞նչպէս էին կատարում այդ յարաբերութիւնները: Մեր հին պատմագիրները մեզ ասում են թէ հայերը գործ էին ածում յունական կամ պարսկական տառեր: Ասում են և այն, որ գոյութիւն ունէին և հին նշանագրեր յատկապէս հայերէնի համար: Բայց այս տեղեկութիւնները այնքան մութ ու կցկտուր են, որ կարելի է զանազան ենթադրութիւններ անել, իսկ հաստատապէս առ այժմ ոչինչ չէ կարելի ասել թէ ինչ նշանագրեր էին դրանք, որքան տարածուած էին և այլն:

Չորրորդ դարի սկզբում քրիստոնէութիւնը վերջնականապէս հաստատուում է Հայաստանում, դառնալով պետական կրօն: Երկու ազգեր էին, որ քրիստոնէութեան ուսուցիչներ դարձան Հայաստանում — սիրիացիները (ասորիներ) և յոյները: Այս երկու ազգերի լեզուներն էլ դուրս մղեցին պարսկերէնը և ապա սկսեցին մրցել իրար դէմ՝ տիրապետութիւն ձեռք բերելու համար:

Ամբողջ չորրորդ դարում քրիստոնէութիւնը դեռ լիովին ժողովրդական կրօն չէր: Հին հայկական կրօնը դեռ գոյութիւն էր պահպանում երկրի համարեա բոլոր կողմերում և Հայաստանի քրիստոնեայ կառավարութիւնը, հոգևորականների ղեկավարութեամբ, ստիպուած էր լինում նաև բռնի միջոցների, հալածանքների դիմել՝ նոր կրօնը հաստատ պահելու համար:

Նւ հասկանալի է այս դրութիւնը: Ժողովուրդը իր մայրենի լեզուով գիրք չունէր: Նկեղեցիներում, դպրոցներում տիրում էին ասորերէնը, յունարէնը: Դաստիարակութեան գործը գտնւում էր օտար ուսուցիչների ձեռքում: Հայը նախ պիտի սովորէր օտար լեզուները, որպէս զի կարողանար հասկանալ և չիմացողներին թարգմանել նոր կրօնի սրբազան գրքերը: Միայն անհատներ կարող էին այդ շատ դժուար գործը կատարել: Լայն ժողովրդական գիտակցութիւն չէր կարող ստեղծուել:

Նոյն չորրորդ դարում Հայաստանի քաղաքական դրութիւնը ցոյց էր տալիս կործանման բոլոր նշանները: Վաղուց այդ երկիրը կռուածադիկ էր դարձել երկու մեծ, աշխարհակալ պետութիւնների — Պարսկաստանի և Հռոմի մէջ: Հայաստանի տէր

դառնալը երկու մրցողների համար քաղաքական մեծ անհրաժեշտութիւն էր. Բրիստոնէութեան մուտքը Հայաստան՝ թւում էր թէ գերազանցութիւն էր տալիս մըրցակիցներից մէկին — հոռմէական կայսրութեան արևելեան բաժնին կամ Բիւզանդիային, որ նոյնպէս քրիստոնէութիւն էր ընդունել: Թւում էր թէ Բիւզանդիան, ահագին բարոյական և կուլտուրական ազդեցութիւն ձեռք բերելով իր հաւատակից Հայաստանում, կը պահպանէ նրա քաղաքական ամբողջութիւնը, իբրև լաւագոյն միջոց Պարսկաստանի արշաւանքների դէմ իր սահմանները պաշտպանելու:

Բայց բիւզանդական կայսրների քաղաքականութիւնը այդպէս չըմբռնեց դրութիւնն ու անհրաժեշտութիւնը: Փոխանակ պաշտպան ու հովանաւոր հանդիսանալու՝ Բիւզանդիան էր որ համա-

ձայնութիւն կայացրեց Պարսկաստանի հետ և Հայաստանը բաժանեց այդ երկու պետութիւնների մէջ (389 թւականին):

Իս մահացու հարուած էր հայ անկախութեան, ազգային ամբողջութեան համար, որ մարմնանում էր համազգային թագաւորական իշխանութեան մէջ: Բաժանուած, հետևաբար և ջլատուած, թուլացած երկիրը այլ ևս չէր կարող իր գոյութիւնը պահպանել: Նրա երկու մասերը պիտի կկանուէին այն պետութիւնների կողմից, որոց սեփականութիւն էին կազմում:

Եւ այսպէս, չորրորդ դարի վերջերում արդէն զգացւում էր մեծ աղէտի մօտալուտ վտանգը: Հողեւարքի մէջ էր հայ պետութիւնը: Նա կարող էր անյայտանալ ամեն ժամ, ասպարէզի վրայ թողնելով մի ժողովուրդ, որ իր հին, ազգային կրօնից հեռացուել

էր, առանց նորը ամբողջովին ընդգրկելու: Նա յենարաններ չունէր իր ազգային ինքնուրոյնութիւնը պահպանելու համար: Հայաստանի պարսկական մասում տիրապետում էր ասորի հոգևորականը, յունականում յոյն հոգևորականը: Վաղը, երբ կը ջնջւեն քաղաքական անկախութեան վերջին նշաններն էլ, հայութեան մի մասը՝ ասորական կուլտուրայի մէջ կը ձուլուի, միւսը՝ յունականի մէջ: Վտանգի ենթարկուածը միայն հայի քաղաքական ինքնուրոյնութիւնը չէր, այլ և նրա ազգային ինքնուրոյնութեան ամենագլխաւոր յենակէտը — լեզուն:

Այս վտանգը զգացում էր պարզ կերպով: Անկարող լինելով քաղաքական անկախութիւնը պահպանել, հայը պիտի կարողութիւն ցոյց տար զոնէ իր ազգային ինքնուրոյնութիւնը վը-

տանգից ազատելու համար: Դը-
րուած էր իբրև ազդութիւն ապ-
րելու կամ ոչնչանալու հարցն էլ:

Եւ հայ ժողովուրդը այդ ահա-
գին վտանգի գիմաց դուրս բե-
րեց իր ամբողջ մտաւոր, հո-
գեկան կարողութիւնը, որ պիտի
արտայայտուէր և կարող էր ար-
տայայտուել միմիայն սեփական
մայրենի գրականութիւն ստեղ-
ծելու մէջ:

Այդ մեծ անհրաժեշտութեան,
ժամանակի այդ հրամայողական
պահանջի իրագործման գործիք
դարձաւ մի հանճարեղ հայ:

Ս. Մ Ե Ս Ր Ո Պ

Հայաստանի պարսկական մասում 396—399 թուականներին թագաւորում էր Սոսրով երրորդը: Նրա արքունիքում ծառայում էր մի գիւղացի հայ, Տարօն գաւառի Հացեկաց գիւղից, Մաշտոց կամ Մեսրոպ անունով*: Նա զինուոր էր, բայց թողեց զինուորական պաշտօնը և ստացաւ թագաւորական գրագրի պաշտօն արքունիքում:

Գրագիրը հին Արևելքում պե-

* Մաշտոց անունը շարունակ գործ է անում Կորիւնը, որ գրել է նրա կենսագրութիւնը: Բայց հայութեան մէջ, թէ հին ժամանակներում և թէ այժմ, ընդհանրացած է երկրորդ անունը—Մեսրոպ:

տական շատ կարևոր և ազդեցիկ մի պաշտօնեայ էր: Եւ եթէ Տարօնի գիւղացին հասաւ այդ դիրքին, դրա սլատճառն այն էր որ նա ստացել էր լաւ կրթութիւն, սովորել էր Հայաստանում արապետող երեք լեզուներն էլ — յունարէն, ասորերէն և պարսկերէն:

Արքունի գիւանադպիրը սակայն, չը հրապուրուեց իշխանութեան, պալատական կեանքի փայլով: Միևնոյն ժամանակները կաթողիկոսական աթոռն էր բարձրացել Սահակը, նոյնպէս լաւ կրթուած մի հոգևորական, ներսէս Մեծի որդին, Գրիգոր Լուսաւորչի տոհմից: Իր նախնիների նման, Սահակն էլ եռանդոտ գործունէութիւն էր ցոյց տալիս եկեղեցու բարեկարգութեան համար, աշխատելով որ քրիստոնէութիւնը հաստատուի հայ ժողովրդի գիտակցութեան

մէջ: Այդ նպատակով էր որ նա հիմնեց անապատական կրօնաւորների մի կարգ, որի գլուխը հանդիսացաւ ինքը և որի գլխաւոր նպատակն էր, ինչպէս երեւում է, քարոզչութիւն անել ժողովրդի մէջ:

Մեսրոպը թողնում է իր արքունի պաշտօնը, դառնում է կրօնաւոր և մտնում է այդ քարոզիչ անապատականների ընկերութեան մէջ: Ժողովրդին քարոզելու մէջ էլ նա ցոյց է տալիս մեծ ընդունակութիւն: Տեղեկութիւն կայ որ նա եկեղեցում կարդում էր գրքերը յունարէն կամ ասորերէն լեզուով, ապա թարգմանում էր իր կարգացածը հայերէն և ժողովուրդը լսում էր նրան մեծ հետաքրքրութեամբ: Այդպիսի հոգևորականներ շատ չը կային Հայաստանում և աւանդութիւնը շարունակում է թէ ուր որ չէր լի-

նում Մեսրոպը, այնտեղ ժողովուրդ էլ չէր հաւաքւում, որովհետեւ ոչ ոք ոչինչ չէր հասկանում:

Այս հանգամանքը պարզ ցոյց էր տալիս Մեսրոպին էլ, Սահակ կաթողիկոսին էլ թէ որքան մեծ նշանակութիւն ունի մայրենի լեզուն, թէ որքան կարեւոր է որ հայ ժողովուրդը իր գործածական լեզուով ծանօթանայ քրիստոնէութեան:

Ուրիշ կերպ անհնար էր կրօնել Հայաստանի մէջ դեռ գոյութիւն պահպանող ազգային հին կրօնի դէմ, ժողովրդականացնել քրիստոնէութիւնը:

Այդ բանի մէջ Մեսրոպը համոզուեց մանաւանդ այն ժամանակ, երբ Սահակ կաթողիկոսը նրան ուղարկեց Գողթան գաւառը քարոզչական նպատակով:

Գողթանի մասին մեր պատմագիրը Մովսէս Խորենացին ա-

սում է թէ դա գինով առատ մի
 երկիր է և այդտեղ հայ գուսան-
 ները (աշուղները) երգում են
 մեր ազգային աւանդութիւնները.
 Ինչպէս ամեն տեղ, մեզանում էլ
 ազգային հին կեանքը, մեր հին
 հերոսները կապուած էին կրօնի
 հետ: Գողթան գաւառում հայոց
 հեթանոսական կրօնը դեռ պինդ
 էր պահւում և դա հասկանալի է:
 Մի ժողովուրդ, որ երգ ու նուագ
 է դարձրել իր անցեալի դէպ-
 քերը, որ ոգևորում է հին-հին
 գործերով, չէր կարող հեշտու-
 թեամբ բաժանուել իր այդ պաշ-
 տամունքից:

Մեսրոպը չը կարողացաւ խօս-
 քով համոզել գողթնեցիներին և
 դիմեց բռնութեան: Տեղական
 հայ իշխանի օգնութեամբ քան-
 դեց հեթանոսական տաճարները,
 հալածեց քուրմերին: Սա յաղ-
 թութիւն էր, բայց բռնի ոյժի,
 կոպիտ բռնութեան յաղթանակ:

Աւերմունք, պատերազմ, դուցէ
 և արիւն—այս բոլորը պիտի
 սթափեցնէին կոպիտ միջոցնե-
 րով տարուած քրիստոնեայ քա-
 րողչին, և Մեօրոպը այդ տե-
 սարանների առջև աւելի ևս հա-
 մոզուեց թէ այդպէս գործել չէ
 կարելի, թէ պէտք է ժողովուրդը
 դաստիարակել, թէ պէտք է ազ-
 դել նրա մտքի ու զգացմունքի
 վրայ հասկանալի խօսքով և ոչ
 թէ բռունցքով:

Նորից նա զգում է թէ որքան
 անհրաժեշտ է որ ժողովրդի ձեռ-
 քը զիրք տրուի: Եւ այս համոզ-
 մունքը այնքան պայծառ ու տան-
 ջող է, որ նա նոյն իսկ կիսատ է
 թողնում իր առաքելութիւնը Գող-
 թան գաւառում և վերադառնում
 է Արարատեան երկիրը, որպէս
 զի իր մտքերը յայտնէ հայոց
 կաթողիկոսին և ճար առաջարկէ
 նրան:

Բայց Սահակ կաթողիկոսը

նոր չը պիտի հասկանար նոյն մեծ անհրաժեշտութիւնը. նա էլ տարիներից ի վեր մտածում էր այդ մասին: Համակրանքով վերաբերուեց Մեսրոպի մտքին, իր աջակցութիւնը դրեց նրա տրամադրութեան տակ և երկուսը միասին սկսեցին խորհրդակցել: Երկուսի համար էլ պարզ էր որ պէտք է հայերէն տառեր հնարել և հայերէն լեզուով գրականութիւն ստեղծել: Բայց ի՞նչպէս անել այդ բանը:

Խորհրդակցութիւններ են տեղի ունենում, ժողովներ են գումարուում ձեռնհաս հոգևորականներից: Բայց ոչ մի ճար չեն գտնում: Այդ միջոցին թագաւորական գահի վրայ նստած էր Վռամշապուհ թագաւորը, որ մի երջանիկ զուգադիպութեամբ նոյնպէս գրասէր մարդ էր: Երկիրը վայելում էր խաղաղութիւն և Վռամշապուհը իր ջանքերն էլ

միացրեց Մեսրոպի ու Սահակի ջանքերին: Թագաւորը զիտէր որ Միջագետքում, Դանիէլ անունով մի ասորի եպիսկոպոսի մօտ, կան հայերէն տառեր: Բերել են տալիս այդ տառերը, Մեսրոպը հաւաքում է աշակերտներ, բաց է անում դպրոց:

Ի՞նչ էին Դանիէլի տառերը: Նա արդեօք ի՞նքն էր հնարել, թէ նրանք գոյութիւն ունէին Հայաստանում հին ժամանակներից: — Յայտնի չէ: Մեսրոպը ուսուցիչ է: Արդեօք առաջի՞նք հայերի մէջ: Նրա դպրոցը սկսում է սովորել դանիէլեան գրերը: Երկու տարի աշխատում են, բան չէ դուրս գալիս: Տառերը անկատար են, բաւարարութիւն չեն տալիս: Ի՞նչ անել: Ժողովներ են տեղի ունենում, շատ են տքնում այդ անկատար այբուբենը յարմարեցնելու համար: Ո՛չ մի յաջողութիւն:

Սպառնելով այն բոլոր միջոցները, որոնք կային երկրի մէջ, Մեսրոպը որոշում է օգնութիւն և ճար որոնել զբտում, լուսաւոր ազգերի մէջ: Եւ իր աշակերտների հետ մի ճանապարհորդութիւն է սկսում: Թագաւորը, կաթողիկոսը ճանապարհ են դնում նրան «սուրբ համբոյրներով», ինչպէս պատմում է Մեսրոպի աշակերտ Կորիւնը: Եւ իրաւ, զրա պէս մի սուրբ առաքելութիւն առաջին անգամն էր դուրս գալիս հայոց աշխարհից: Խաւար ու տգէտ, կործանման հասած մի երկիր մարդիկ էր ուղարկում լոյս որոնելու:

Նրանք դնացին Միջագետքի Եդեսիա քաղաքը:—Այստեղ էլ Մեսրոպի զիմումներն ու որոնումները մնում են ապարդիւն և նա գնում է Սամոսատ քաղաքը, ուր նոյնպէս ոչինչ օգնութիւն չէ գտնում: Կորցնելով օտար քաղաքակրթութեան վրայ

զրած յոյսերը, նա ապաւինում է իր սեփական ուժերին:

Եւ մեր առջև, որքան թոյլ են տալիս մեզ հասած սակաւախօս տեղեկութիւնները, 7 երկայանում է մտքի երկունքի «յսպիսի մի պատկեր: Ամբողջապէս յափշտակուած իր զաղափարով, Մեսրոպը հաւատացողի ջերմեռանդութեամբ, արտասունքներով պաղատում էր երկնքի օգնութիւնը: Նա յիշում էր մարգարէի այն խօսքերը թէ «Երբ հեծե՞ծաս, այն ժամանակ կապրես», մի գեղեցիկ խօսք, որ ցոյց է տալիս թէ դաժան աշխատանքն է կեանք ստեղծում: Այդ անդադար ճգնութիւնները, հոգածութիւնը, յափշտակութիւնը մտքի երկունքի նշաններն են... Գործում է միտքը տենդային արագութեամբ, զաղափարները տեսիլների ձև են ստանում և հօգուլարուած կարողութիւնը, վերջա-

պէս ամփոփում է տարիների մտածմունքները, ձուլում է նըրանց որոշ պատկերների մէջ. երկունքը վերջացաւ, հայկական տառերի ձևերը արդէն տպաւորուած են այդ բոպէից մեծ մարդու սրտում:

Հոռփանոս անունով մի յոյն ճարտար գծագրողի օգնութեամբ Մեսրոպը վայելուչ ձև է տալիս տառերին: Հայոց այբուբենը գրանուած կամ թէ բարեկարգուած ու լրացուած վերջացած էր: Իր հանճարեղ ստեղծագործութեան պտուղը հետն առած՝ Մեսրոպը վերադառնում է Վաղարշապատ մայրաքաղաքը:

Եւ տօն էր հայոց աշխարհում: Մայրաքաղաքը հրճուանքով ընդունեց Մեսրոպին: Եւ այդ մեծ ժողովրդական ընդունելութեան արժանացողը մի մեծանուն դօրավար չէր, մի նուաճող թագաւոր չէր, այլ համեստ մի վար-

դապետ, որ բերում էր գրագիտութեան լոյսը: Մտքի յաղթանակը առաջին անգամն էր սրտագին ցոյցերով տօնում Հայաստանը:

Մեսրոպը այնուհետև հայութեան սրբութիւնն էր: Եւ այս երևոյթը միանգամայն հասկանալի է և բնական: Բոլոր ազգերը նուիրական ամենաբարձր զգացմունքով են երկրպագում զրին ու զբքին: Հին աշխարհի հսկայ միտքը, Պլատօն փիլիսոփան, մարդու ամենահրաշալի գործերից մէկն էր համարում տառերի գիւտը: Նա ասում է, թէ դա այնպիսի մի մեծագործութիւն է, որ տառեր գտնողին պէտք է Աստուած համարել կամ Աստուծու նման մի մարդ:

Տառերի գիւտը տեղի ունեցաւ 404 թուականին: Բայց կարծիք կայ, որ նրանց վերջնական կարգաւորումը կատարուել է 412 թուականից ոչ առաջ:

ՍԱՀԱԿ ՄԵՍՐՈՊԵԱՆ ԴՊՐՈՑԸ

Հայ այրուբենը կար: Բայց նա
բաւական չէր: Պէտք էր նրան
գործագրել:

Այստեղ ահա իր մեծ եռան-
դով և ոգևորութեամբ հանդէս է
գալիս Սահակ կաթողիկոսը: Նա
գլուխ է կանգնում մի մեծ շարժ-
ման և նրա հետ է, իբրև նրա
աջ թևը տառեր գտնող Մեսրոպը,
միաժամանակ և տաղանդաւոր
հայ ուսուցիչը:

Այս անգամ արդէն հաստա-
տուն հիմքերի վրայ է դրուած
հայ դպրոցը: Նա միայն Հայաս-
տանի քաղաքական կենտրոնում
չէ: Նա տարածւում է երկրի զա-
նազան կողմերը, ընդունելով իր

մէջ բազմաթիւ հայ մանուկներ։
 Եւ մայրենի դպրոցը հրաշալի
 տեսարան է պարզում։ Հայաս-
 տանը մէկն էր Արևելքի այն
 երկիրներից, ուր ազգաբնակու-
 թիւնը բաժանուած էր դասու-
 կարգերի։ Կառավարող, հրամա-
 յող դասակարգը ազնուականու-
 թիւնն էր (նախարարները)։ Նա
 էր հողատէրը, իսկ ժողովրդի
 ահագին մեծամասնութիւնը գիւ-
 դացի էր, շինական և կոչւում
 էր «անագատ», այսինքն ճոր-
 տերի դրութեան մէջ գտնուող։
 Բոլոր իրաւունքները վայելում
 էր հողատէր ազնուականութիւնը,
 իսկ ժողովրդի մեծագոյն մասի
 պարտականութիւնն էր աշխա-
 տել և հպատակուել։

Հայ դպրոցը գալիս է խախ-
 տելու այդ դարաւոր դրութիւնը։
 Ամենքը տեղ ունին նրա մէջ,
 սկսած արքունիքից մինչև շինա-
 կան երկրագործը։ Այս շինականն

էլ, իր ստացած ուսման շնորհիւ, առաջ է գնում, բարձր դիրքի է հասնում, իշխանի հետ հաւասար գործիչ է գտնուում: Նրա համար բաց է հոգևորական գործունէութեան ասպարէզը: — Մինչև այդ հոգևոր բարձր պաշտօնները ժառանգական իրաւունքով պահւում էին մի քանի յայտնի տոհմերի մէջ: — Այժմ վերանում է ժառանգականութիւնը, և գիւղական մի երէց, օժտուած մտաւոր կարողութիւններով, գեղավարում է ժողովրդի բախան անգամ:

Վերջապէս, Սահակ - Մեսրոպեան դպրոցում երևում է և հայ կինը, որ պատրաստում է իր պատուաւոր տեղը բռնելու հասարակական շարժումների մէջ:

Հիմա Մեսրոպը կարող էր աւելի ևս ընդարձակել իր քարոզչական եռանդուն գործունէութիւնը, աւելի մեծ յաջողու-

Թեամբ: Թողնում է նա հայոց մայրաքաղաքը, Արարատեան երկիրը, ուր քաղաքակրթութիւնըն ապրում ու զարգանում էր հին դարերից, անցնում է խաւար ծայրագաւառները, ուր տիրում էր բարբարոս սգիտութիւն, բարձրի կոշտութիւն, վայրենութիւն: Այժմ այլևս պէտք չը կար զէնքի ու տանջանքի դիմելու: Մեարտսըր դպրոցներ էր տալիս մութ աշխարհներին և լոյս էր մտցնում այնտեղ: Նա տառեր տուեց Աղուանից ազգին, ինչպէս նաև վրացիներին: Այժմ նա լոկ կրօնական միսիօներ չէր, այլ միաժամանակ, նոյն իսկ առաւելապէս, և կրթական միսիօներ:

Բայց Սահակ-Մեարտսեան զըստրոցը լոկ զրազիտական զըստրոց չէր: Ի՞նչպէս զրազիտութիւն սովորեցնել, չէ՞ որ Հայաստանում հայերէն զըքեր չը կա-

յին:—Պէտք էր և գրականութիւն ստեղծել: Եւ Սահակն ու Մեսրոպը իրանց աշակերտների հետ հանդէս են բերում մի բեղմնաւոր ու սքանչելի գրական գործունէութիւն: Նրանք յայտնի են մեր տարեգրութիւնների մէջ թարգմանիչներ անունով: Որովհետեւ նրանց գլխաւոր գործն էր թարգմանութիւններ անելը: Մի երկիր, որ նոր էր հաղորդակից լինում գիրք ունեցող ազգերի բախտին, սկզբում իհարկէ, պիտի փոխառութիւններ անէր օտար գրականութիւններից:

Բայց թարգմանութիւնների հետ զարգացաւ և ինքնուրոյն միտքը: Թարգմանիչները ինքնուրոյն հեղինակներ էլ էին և նրանց գործերը — թարգմանական թէ ինքնուրոյն — հայ գրականութեան պարծանքները դարձան:

Երևան եկաւ մի ամբողջ մտաւոր հարստութիւն: Կայ կանո-

նաև որ, հարուստ գրական լեզու
 (գրաբարը), որ ընդունակ է ար-
 տայայտել մտքի բոլոր նրբու-
 թիւնները, սրտի զգացմունքները:
 Բանաստեղծութիւն թէ լուրջ ի-
 մաստասիրական գատողութիւն՝
 լիուլի ուժեղ արտայայտութեան
 միջոցներ են քաղում աշխարհի
 մէջ նոր յայտնի գարձող այդ
 լեզուից, որ մինչև այդ լուռ էր,
 համր էր: Հեղինակները ցոյց են
 տալիս կիրթ ու նուրբ ճաշակ,
 լաւատեղեակութիւն, գիտնակա-
 նութիւն:

Դեռ նոր կեանք ստացած՝
 մեր գրականութիւնը զարգաց-
 ման գագաթնակէտին է: Դասա-
 կան շրջանը, կլասիկների շրջ-
 ջանը, մեր գրականութեան մէջ,
 որ այնուհետև երբէք չը կըրկ-
 նուեց: Նրա վրայ էր երկիրը գրա-
 կան դաստիարակութիւն ստա-
 նում յետագայ դարերի ընթաց-
 քում. նրանով էր գիտակցու-

թեան, ինքնաճանաչութեան հաս-
նում:

Այս զարմանալի գեղեցիկ մը-
տաւոր շարժման օրերումն էր, որ
Հայաստանի մէջ կատարուեց
վաղուց սպասուող քաղաքական
մեծ աղէտը, — վերջնականապէս
ջնջուեց Արշակունիների թա-
գաւորութիւնը (432 թ.): Անկա-
խութեան վերջին նշոյլը վերա-
նում է: Այնուհետև հայերին այլ
ևս չաջողուեց ստեղծել մի այն-
պիսի իշխանութիւն, որ մարմ-
նացնէր համազգային միութիւնն
ու անկախութիւնը: Մնում էր
միայն նախարարական սիստեմը,
որ հայ ազգի ներքին, գաւառա-
կան ինքնավարութեան սկզբունք
էր ներկայացնում: Նա թուլաց-
նում էր կապը երկրի բոլոր մա-
սերի մէջ, ոչնչացնում էր միու-
թեան ոյժը և իւրաքանչիւր նա-
հանգի, իւրաքանչիւր գաւառի

էր թողնում ինքն իրան գոյութիւն պահպանելու հոգսը:

Այսպէս թուացած, ջլատուած, երկիրը ղիմում էր զէպի մի մութ, անյայտ, ոչինչ բարիք չը խոստացող ապագայ: Բայց նա ունէր համազգային միութեան մի մեծ կապ: Եւ դա նոր ստեղծուած գրականութիւնն էր: Ճակատագիրը, խլելով հայից քաղաքական անկախութեան հնարաւորութիւնը, միաժամանակ տալիս էր նրա ձեռքը ինքնուրոյն ազգային կեանքով ապրելու մի անխորտակելի գործիք—գրականութիւն:

Այս սքանչելի գործի հեղինակը Մեսրոպն էր: Նա վախճանուեց 439 թուականի փետրուարի 17-ին: Երեսուն հինգ տարի շարունակ, անշէջ եռանդով նա գործել էր իր գտած տառերը գրականութիւն, մտաւոր համատարած լուսաւորութիւն գարձնելու համար:

Նրանից վեց ամիս առաջ վախճանուել էր և նրա մեծ գործակիցն ու հովանաւորը, Սահակ կաթողիկոսը: Եկեղեցին երկուսին էլ սուրբերի կարգն ընդունեց: Նրանք մարտիրոսների նըման հաւատի համար չէին տանջուել, չէին նահատակուել: Բայց նրանք կատարել էին մի իսկապէս վեհ ու աւելի սուրբ գործ — ապրելու միջոց էին տուել մի ամբողջ ժողովրդի:

Ս. Մեսրոպին մեծ հանդէսով թաղեցին Օշական գիւղում:

Այսօր էլ այցելուն, մտնելով Օշականի համեստ գիւղական եկեղեցին, առաջնորդոււմ է աջ կողմի խորանը, ուր մի դուռ է բացոււմ, մի քանի աստիճան սանդուղքը ցած է տանոււմ մի մութ խորշ, և այդտեղ, քարէ կամարների յաւիտենական ցուրալութեան մէջ, սպիտակին է

տալիս մի ցածրիկ, տափակ ու
անզարդ քար:

Դրա տակ է հայոց տառերի հե-
ղինակը, հայ մեծ ուսուցիչը, հայ
գրականութեան ծնողը...

II.

4 0 0 Տ Ե Ր Ի
ՀԱՅ ՏՊԵԳՐՈՒԹԵԱՆ

ՃԳՆԱԺԱՄԻ ՄԷՁ

Ս. Սահակի և ս. Մեսրոպի գերեզմանները նոր էին փակուել, երբ յայտնի դարձաւ թէ ինչ էր նրանց թողած ժառանգութիւնը հայութեան համար:

Հինգերորդ դարը քաղաքական տեսակէտից դժբախտութիւնների դար էր: Հայ երկիրը անհաւասար կոուի էր բռնուել Պարսկաստանի հետ, աւերուեց շատ անդամ, ենթարկուեց ամեն տեսակ բռնութիւնների, ստորացումների: Բայց նոյն այդ դժբախտ դարը հայոց գրականութեան ոսկեդարն էր:

Այնուհետև դարեր եկան դարերի ետևից: Պարսկական տի-

բապետութեան յաջորդեց արա-
բականը: Նոյն և դեռ էլ աւելի
սաստիկ դժբախտութիւնները,—
շարունակ աւերանքներ, շարու-
նակ կործանում: Եւ եթէ կայ
այդ երկրի մէջ ոսկու կամ առ-
հասարակ որևէ ազնիւ ու գեղե-
ցիկ երևոյթի նմանութիւն տուող
մի բան—այդ միմիայն նոյն
Սահակ-Մեսրոպեան ժառանգու-
թիւնն է. միմիայն հայոց գրա-
կանութիւնը:

Իրողութիւնը չը փոխեց և
այն հանգամանքը, որ արաբա-
կան տիրապետութեան վերջե-
րում մի շարք գաւառական թա-
գաւորութիւններ կազմուեցին
Հայաստանում: Քաղաքական
կեանքի ոչ մի տեսակ դասաւոր-
ում համատարած խաղաղու-
թիւն և երջանկութիւն չէր բե-
րում հայերին: Մի տեղ լաց, մի
տեղ ծիծաղ: Մի տեղ գերութիւն,
մի տեղ ազատութիւն:

Բայց ամեն տեղ մխիթարիչ երևոյթը, ապացոյցը թէ այդ ժողովուրդը թէև մաշուում է Ֆիդիքսապէս, բայց ապրում է հոգով ու մաքով, գրական-կուլտուրական ջանքերն են, անդուլ ու անդադար: Նրանք հռչակում են այս կամ այն վանքը իբրև գրական դպրոց, հռչակում են մի Անի քաղաք: Այդ մեծ ջանքերը ծածկում են քաղաքական կացութիւնը, որ ընդհանրապէս միեւնոյն է — դժբախտ:

Կար հայութեան ճակատագրի մէջ և այդ գրական-կուլտուրական ջանքերին էլ սպառնացող մահուան տագնապ: Եւ դա ահագին մի շրջան էր, սե ու մութ, հայոց պատմութեան մէջ:

Տասնևմէկերորդ դարի կէսից Միջին Ասիայի թիւրք ցեղերը սկսեցին ոլողել Արևմտեան Ասիան, մահ ու ոչնչութիւն տարածելով ամեն տեղ: «Նրանց

ձիերի սմբակները մաշեցրին մեր լեռները», ասում է մեր պատմագիրներէց մէկը, սարսափահար ականատեսը այդ աշխարհաւեր արշաւանքների:

Բայց հայ ժողովրդի մէջ դեռ պահուել էին հին ազգային կազմակերպութեան մնացորդները — կալուածատէր իշխանները, նախարարները, որոնք դիմադրող սահմական ոյժի ներկայացուցիչներն էին: Եթէ նրանք անգոր հանդիսացան բուն հայրենիքում մի քան անկուռ, դոնէ արին այն, որ հայ անկախութիւն ստեղծեցին հայրենիքից հեռու, կիլիկիայի լեռներում և այդտեղ, այդ անկախութեան հովանուտակ, հայոց գրականութիւնը ծաղկեց մինչ այն աստիճան, որ արծաթի դար ունեցաւ:

Արեւմտեան Ասիայի բախտը դեռ ահուկի փորձանքներ ունէր առջևում: Տասներեքերորդ դար-

րից թաթարները կամ մոնղոլներն են ողողում նրան իրանց արշաւանքներով: Ճեղեր էին դրանք, որոնց առաջնորդները իրանց համար փառք էին համարում զարդարուել «երկնքի պատիժ» տիտղոսով: Իսկ որ՝ պատիժ: Քար քարի վրայ չը մնաց: Թիւրք ձիաւորների թողած անապատները աւելիկա ընդարձակուեցին: Մեռնում էր Արեւմտեան Ասիան, հին քաղաքակըրթութեան որրանը:

Հետեւեալ XIV դարում երեււաց նոր պատիժ—լէնկթեմուրը: Հայաստանը դարձաւ համատարած սպանդանոց: Լէնկթեմուրից յետոյ, XV դարում, այդ սպանդանոցի արիւնտ հողի վըրայ իրար հետ ընդհարուում էին այլ և այլ թափառական, խաշնարած ցեղեր: Նրանց գոյութեան վերջ դրին նորակազմ Պարսկաստանը և Օսմանեան

Թիւրքիան: Բայց սկսուեց նոր աղէտ—այս երկու պետութիւնները, սահմանակից դառնալով, բաժանեցին Հայաստանը իրանց մէջ և սկսեցին իրար դէմ պատերազմներ մղել նրա հողի վրայ:

Երեք դար արեան փոթորիկների, պետութիւններ ու երկրիրներ կործանող տակն ու վրայութիւնների մէջ: Նրանք բոլորովին կերպարանափոխել էին հայ ժողովուրդը: Թուով սաստիկ պակասել էր նա: Նրա երկրում հաստատուել էին թուրք ցեղեր, իսկ նա փոքրիկ կամ մեծ կաթիլների նման ցրուած էր միասպաղաղ մահմեդականութեան մէջ:

Այդ դեռ բոլորը չէր: Կորցրել էր նա իր հին ազգային կազմակերպութիւնը—հայ հողատէր ազնուականութիւնը և պաշտպանուելու ալ ևս ոչ մի միջոց չու-

նէր: Հողևարքի վերջին բոպէ-
 ներն էր ապրում և Սահակ-Մես-
 րոպեան ժառանգութիւնը — հա-
 յոց գրականութիւնը: Միտք չէր
 մնացել, մտքի տեղ չէր Հայաս-
 տան անունով սպանդանոցը: Ծիշտ
 է, մի-մի անգամ առկայծում
 էին մենաւոր ճրագներ վանքե-
 րում, ուր սարսափահար վանա-
 կանը դեռ գրիչ էր շարժում,
 բայց դա այլ ևս գրականութիւն
 չէր, դա միայն արտագրութիւն-
 ների արհեստն էր:

Հիմա որ կարելի էր ասել թէ
 իսկապէս մեռնում էր հայ ժո-
 դովուրդը, գրկուելով իր ազգա-
 յին առանձնայատուկ գոյութեան
 երկու խոշոր նեցուկներից: Ազ-
 նուականութեան ջնջումը ան-
 դառնալի մի իրողութիւն էր:
 Գրականութիւնը ջնջողը միայն
 սուրբ չէր, այլ և վերահաս բնա-
 կան մահը:

Աշխարհի մէջ ընդհանուր օ-

րէնք է որ գրական լեզուն, երկար ժամանակ քարանալով իր ձևերի մէջ, հետանում է ժողովրդի գործածական լեզուից, անհասկանալի, խորթ է դառնում ու մեռնում: Հայոց գրական լեզուն, գրարարը, վաղուց էր ենթարկուել այդ վիճակին: Ժողովրդի գործածական լեզուի, աշխարհարարի պահանջ էր զգացւում: Եւ անկենդան գրարարը վերջին ջղաձգութիւններն էր անում մահուան տապնապի մէջ:

Ճգնաժամը լիակատար էր XVI դարի սկզբում: Բայց այս ահաւոր ժամին էլ ազգի ինքնապաշտպանութեան բնագոյր սկսում է գործել, վերանորոգում է իր ջանքերը կորուստից փրկուելու համար:

Այդպիսի ջանքերի տեղ, իհարկէ, այլ ևս չէ կարող լինել Հայաստանի արիւնոտ հողը: Եւ մենք տեսնում ենք մի նոր զար-

մանալի երևոյթ, որ ծնուել է
Հայաստանի դժբախտութիւն-
ներից և որ նրա համար մի նո-
րատեսիլ, ինքնատիպ բախտ է
ստեղծում:

Աւերակների դարերը հայ ազ-
գաբնակութեան սովորեցրին գաղ-
թել զանազան երկիրներ, հեռա-
ւորութիւնները արհամարհելով:
Նոյն դարերը հայի առջև թողե-
ցին գործունէութեան մի ասպա-
րէզ—վաճառականութիւն:

Ահա այն երևոյթը, որ այժմ
հանդէս է գալիս գործելու: Նա
տանում է մեզ օտար աշխարհ-
ներ: Եւ մենք պիտի գնանք նրա
ետեից վերակենդանութեան ջան-
քերը տեսնելու համար:

Բ.

Ս Կ Ի Ջ Բ Ը

Տասն և վեցերորդ դարի սկզբն է:

Իտալիայի հիւսիսային մասերում, Ադրիական ծովի ափին սեղմուած կղզիների մի խումբ կայ և դրանց վրայ տարածուած է մի հրաշք-քաղաք:

Վենետիկը:

Բնութեան հրաշքն է նա: Եօթանասուն հատ փոքրիկ կղզիներ: Նրանց բաժանող նեղ ջրանցքները այդ քաղաքի փողոցներն են: Երեք հարիւր քսան ինն հատ կամուրջ են հաշոււմ այդ ջրանցք-փողոցների վրայ և ինն հազար նաւակներ-գոն-գօններ: Չը կայ և ոչ մի հատ կառք, չէ երևում և ոչ մի հատ

ձի կամ այլ բեռնակիր անասուն:
 Լճու է կղզիների քաղաքը, հա-
 կառակ իր մէջ եռացող կեանքին:

Պատմութեան հրաշքն էլ է նա:
 Ամայի ու անբնակ էին այդ 70
 կղզեակները: Աղ և աւազ միայն:
 Հինգերորդ դարում բարբարոս-
 ները յարձակուեցին հիւսիսային
 Իտալիայի վրայ, հիմնադրեցին
 արին նրան: Այդտեղ ապրող վննեա-
 ցեղից մի քանի խմբեր փախան
 անցան այս կղզիները, բնակու-
 թիւն հաստատեցին: Աղքատ ու
 անճար էին նրանք, ձուկ էին որ-
 սում, աղ էին վաճառում: Բայց
 նրանք ծովի որդեգիրները դար-
 ձան, տիրեցին ծովի ալիքներին,
 անվախ նաւագնացներ եղան: Եւ
 ծովը մեծացրեց այդ հրաշք-քա-
 ղաքը, հարստացրեց նրան, աշ-
 խարհի ամենահռչակուած տեղե-
 րից մէկը դարձրեց:

Չկնորաները սկզբից և եթ ի-
 րանց կղզիների վրայ հաստատե-

ցին ռամկավարական հանրապետութիւն: Իրանք հետզհետէ վաճառական դարձան և դուրս գալով Ադրբեյջանի ծովի սահմաններին, ծովով ու ցամաքով առևտուր էին անում Արևելքի և Արևմուտքի բոլոր ազգերի հետ: Առևտրի յաջողութեան համար նրանք մրցում էին միւս տեղերի հետ ոչ միայն խելքով ու ճարտիկութեամբ, այլ և զէնքով:

Իհններորդ դարում, ինչպէս սիրում է պատմել աւանդութիւնը, վենետիկցի վաճառականները Եզրպտոսի Ալէքսանդրիա քաղաքում գողացան Մարկոս աւետարանչի մարմինը, որ թաղուած էր մի յունական եկեղեցում, փոխադրեցին Վենետիկ: Այնուհետև քաղաքը, հանրապետութիւնը, ամբողջ ժողովուրդը կոչւում էին ս. Մարկոսի անունով: Ս. Մարկոսի թևաւոր առիւծը, վաճառական հանրապետութեան զինա-

նշանը, տիրապետեց ծովերի և ցամաքների վրայ: Աշխարհի բոլոր կողմերից հարստութիւններ թափուեցին վենետիկ, նախկին ձկնորսներն ու աղավաճառները դարձան դրամի ազնուականներ, մարմարեայ հոյակապ տաճարներ, պալատներ ու ապարանքներ բարձրացրին, որոնք այսօր էլ այդ հրաշք - քաղաքի հրաշալիքներն են:

Տասն և երկուերորդ դարում խիզախ, շրջմովիկ վաճառական ս. Մարկոսը խաչակիրների հետ երևաց Միջերկրական ծովի արևելեան ափերում և այդտեղ, ուրիշ շատ ազգերի թւում, ծանօթութիւն կապեց և կիլիկիայի հետ: Ծանօթութիւնը երկար տեւեց, մինչև Ռուբինեան թագաւորութեան վերջը: Քանի կար այդ թագաւորութիւնը, վենետիկցիները արտօնութիւններ էին ստանում հայ թագաւորներից,

որպէս զի լաւ առևտուր անեն,
լաւ շահուեն ոչ միայն ծովի ա-
փին, այլ և երկրի մէջ: Նրանք
միայն զբսից եկող վաճառական-
ներ չէին, այլ և բնակութիւն
էին հաստատում հայերի մէջ,
ամեն տեսակի վաճառականներ
էին, նոյն իսկ գինեվաճառներ,
պանդոկապետներ:

Իսկ երբ հայկական Կիլիկիան
իր վերջին շունչը փչեց Եգիպ-
տոսի մամլիւքների անեղ հա-
րուածների տակ, վաճառական
ս. Մարկոսը մի անգամ էլ «ահ»
չարեց: Հայի տեղ մամլիւք, սել-
ջուկ, թիւրք—միևնոյն չէ՞ր վա-
ճառականի համար:

Բայց Վենետիկը, որին տա-
լիս են նաև Ադրիական ծովի
Թագուհու պատուանունը, ուրիշ
կողմով վերագարձրեց հայերին
բարիքներ այն հիւրնկալութեան,
այն վաստակների փոխարէն, որ
նա վայելել էր Կիլիկիայում մի

քանի հարիւր տարիներ ընթաց-
քում: Ս. Մարկոսը երախտա-
մոռ չը հանդիսացաւ:

Կորցնելով անկախութիւնը ի-
րանց բուն երկրի և Կիլիկիայի
մէջ, հայերն էլ դարձան թափա-
ռաշրջիկ, մեծագոյն մասամբ վա-
ճառական: Վենետիկը դարձաւ
մի կայան նրանց թափառումնե-
րի ճանապարհին: Մի վենետիկցի,
որ երկար ժամանակ առևտուր
էր արել Կիլիկիայում, իր մի-
ջոցներով շինեց «Հայոց Տուն»
անունով մի հիւրանոց, ուր բո-
լոր պանդուխտ հայերը պատ-
րաստ օթևան էին գտնում:

Բայց միայն պանդուխտները
չէին այցելում ս. Մարկոսի քա-
ղաքը: Հետզհետէ այդտեղ կազ-
մուեց և հայ վաճառականների մի
գաղութ, որ առևտուր էր անում
Արևելքի հետ:

Այսօր այլ ևս չը կայ այդ
գաղութը, բայց մնացել է նրա

շինած փոքրիկ եկեղեցին Վենետիկի դարմանալի նեղ փողոցներից գուցէ ամենանեղի մէջ: Շարաթը մի անգամ ս. Ղազարի կղզուց գալիս է Մխիթարեան մի վարդապետ, բաց է անում փոքրիկ եկեղեցու դուռը և թիւ պատարագ է կարդում այն վաղուց մոռացուած, մեծ մասամբ անգիր գերեզմանների համար, որոնք գտնւում են այդտեղ, եկեղեցու կամարների տակ:

* * *

1455 թուականին մի հրաշալի դէպք տեղի ունեցաւ մարդկութեան մէջ: Գերմանական Մայնց քաղաքի մի համեստ արհեստաւոր, Յովհան Գուտենբերգ անունով, երկար տարիների փորձերից ու տանջանքներից յետոյ, իր հնարած միջոցներով սպեց ու լոյս հանեց մի մեծ գիրք—Աստուածաշունչ:

Փամանակի գիտունները իս-

կոյն ըմբռնեցին թէ ինչ մեծ լոյս է ծագել մարդկութեան մտքի համար: Եւ նրանցից մէկը գրում էր թէ բոլոր այն ազգերը, որոնք գիր ունին, պիտի փառաբանեն Գուտենբերգին «աստուածային գովեստներով»...

Դա, ճիշտ որ, գրի ահագին յաղթանակն էր, որ Մայնց քաղաքից գնաց նուաճելու ամբողջ երկրագունդը: Մինչև այդ երջանիկ գիւտը՝ գիրքը գրւում էր ձեռքով և չափազանց թանգ էր, մատչելի էր միայն հարուստ անհատներին: Բացի այդ՝ ձեռագիր գիրքը արտագրւում էր մի կամ մի քանի օրինակ, ուստի և չէր կարող տարածւել ամեն տեղ, մանեւ ժողովրդի մէջ:

Տպագրութեան գիւտը էթանացնում էր գիրքը, ժողովրդականացնում էր գիրքը, տարածում էր նրան աշխարհի բոլոր ծայրերում: Ամբողջ մարդկու-

թեան մէջ հաստատուում էր մտքի հեշտ, արագ և էժան հաղորդակցութեան միջոց։ Ո՛րքան մեծ է մեզ համար այն մարդը, որ հնարել է երկաթուղին. բայց նրանից աւելի մեծ է այն մարդը, որ հնարել է տպագրութիւնը, որովհետև այս գիւտը սկսել է նոյն դերը կատարել մարդկային մտքի համար՝ երկաթուղու գիւտից շատ ու շատ առաջ։

Ահա ինչ է նշանակում 1455 թուականը։ Համաշխարհային պատմութեան այդ մեծ օրից անցել է ընդամենը 57 տարի. 1512 թուականն է։ Վենետիկ ենք, ընթերցող։

Ի՞նչ ենք տեսնում։

Ս. Մարկոսի շքեղ մայրաքաղաքում աւելացել է արուեստի և արդիւնարեբութեան մի նոր ասպարէզ—տպարանը։ Ո՛րքան սիրել է վենետիկցին այս նոր գիւտը։ Մինչդեռ ամբողջ մեծ եր-

կիրներ կան, ուր դեռ չեն մտել Գուտենբերգի մամուլն ու տասերը, այստեղ միայն, այս եօթանասուն փոքրիկ կղզիների վերայ բանում են ոչ թէ մի, ոչ թէ երկու, տասը տպարան, այլ երկու հարիւր յիսուն հատ: Տասնեակ հազարներով գրքեր են տպւում և Ս. Մարկոսի նաւերը այս նոր տեսակի տպարանքը տանում տարածում են ամեն տեղ, լոյս են սփռում:

Այսօր է որ տպարան բանալը, գիրք տպելը հեշտացել է, մեծ գործ չէ համարւում: Այսպէս չէր այն ժամանակները: Արուեստը դեռ նոր է, կատարելագործուած չէ և հարկաւոր է ահագին գլխուարութիւններ օտնակոխ անելու խիզախութիւնն ունենալ: Վենետիկի տպագրիչները հասարակ արհեստաւորներ չեն, այլ և գիտնականներ: Աշխատում տքնում են օր ու գիշեր, ազօթելով են իրանց

գործին մօտենում, զգում են որ սրբագործութիւն են կատարում:

Եւ երկու հարիւր յիսուն տը- պարանների քաղաքը միայն իր մասին, միայն Իտալիայի մասին չէ մտածում: Գրքեր նա տպում է զանազան լեզուներով: Այս նոր գործի մէջ էլ խօսում է Ս. Մարկոսի վաճառականական հանճա- րը: Գիրքը ապրանք է և Վենե- տիկը գրքեր պատրաստում է և այն ազգերի համար, որոնք գեո տպագրութիւն չունին, բայց սրանք իր առևտրական գործո- ղութիւնների շրջանի մէջ են գտնւում: Նա գրքեր տալիս էր սլաւոնական ազգերին, նա մտա- ծում էր գրքեր տալ և արարելէն լեզուով, մահմետական Արևելքին:

Ահա այս Վենետիկի մէջ, 1512-ին, մի գեղեցիկ օր, որ տարարախտարար անյայտ է մը- նացել, այդ հարիւրաւոր տպա- րանների մէկից լոյս աշխարհ է

գալիս հայերէն լեզուով մի հաս-
գիրք: Նրա անունն է «Պարզատու-
մար»։ Ժողովրդի գործածութեան
համար մի Օրացոյց է: Արեւելքի
հին բազմաչարչար ազգը իր յա-
տուկ ինքնուրոյն գրքերով այս-
պիսով գալիս է, տպագրութեան
պատմութեան այս վաղ առաւօ-
տեան, բազմելու գերմանացու,
ֆրանսիացու, իտալացու, անգ-
լիացու և այլ եւրոպացիների
կողքին:

Սա հրաշքի պէս մի բան էր:

Եւ սեւ կնք պարտական այդ
հրաշքը:

Տարբարախտաբար յայտնի չէ:
Տպագրութեան սկիզբը այսպէս է
համարեա բոլոր ազգերի մէջ: Ա-
նուններ չէին յիշուում, նոյն իսկ
աշխատում էին թագցնել թէ
գրերը տպագրուած են, որովհե-
տե նոր արուեստը դեռ ժողո-
վրդականացած չէր և դեռ ձե-
ռագիր գրքերի հմայքն էր տիրում:

Այսքանը կայ միայն, որ հետևեալ տարին, 1513-ին, նոյն վենետիկում, նոյն տառերով և նոյն տպարանական նշանով տպուկեցին էլի չորս հաս հայերէն գրքեր և դրանցից մէկի յիշատակարանում ասուած է թէ գործը կատարուել է «մեղապարտ Յակոբի» ձեռքով: Ո՞վ է այդ Յակոբը — չը գիտենք: Արդեօք վենետիկի մէջ ապրող հայերից մէկը: Եւ ի՞նչ է նրա արածը: Արդեօք վենետիկի տպարանատէրերից մէկն էր թէ լոկ հայերէն տառերի նմուշներ է հայթայթել վենետիկցի մի տպարանատիրոջ:

Իւրաքանչիւր ազգ առանձին պարծանքով է յիշատակում իր առաջին տպագրիչին: Մեզ, հայերիս, միայն այս մի հատիկ անյայտ անունն է ժառանգութիւն մնացել — «Մեղապարտ Յակոբ», որ և ասում է. «Ովոր կարդայք մե-

դաց թողութիւն խնդրեցէք Աստուծոյ: Հարկաւոր էլ չէ թողութիւն խնդրելը, երբ մի ամբողջ ժողովուրդ երախտապարտ է նրան:

Նա դրեց հայ տպագրութեան սկիզբը: Թէ որքան դժուար գործ էր այդ նորութիւնը, կիմանանք հէնց նրանից, որ 1513 թուականից յետոյ երկարատե լռութիւն է իջնում հայ տպագրութեան վրայ: Հայերէն գիրք մէկ էլ տպւում է, դարձեալ նոյն Վենետիկում, 52 տարուց յետոյ, 1565-ին: Ծիշտ է, կայ մի տեղեկութիւն, որ թոյլ է տալիս ենթադրելու թէ այդ թուականից առաջ էլ եղել է հայերէն տպագրութիւն, բայց մանրամասն տեղեկութիւն չը կայ այդ մասին:

Այս անգամ մենք արդէն շատ բան գիտենք այն մարդու մասին, որ 1565-ին տպագրեց «Սաղմոս»: Դա Արզար դպիր անու-

նով հայն էր, Թիւրքիայի Թոքատ քաղաքից: Ժամանակի կաթողիկոսը, Միքայէլ, չը կարողանալով այլ ևս դիմանալ սլարական հարստահարութիւններին, թողեց էջմիածինը և գնաց իր հայրենի Թոքատ քաղաքը, ուր ժողով կազմեց և նրա համաձայնութեամբ ուղարկեց Արզարին և նրա որդի Սուլթանշահին Հոռմ, որպէս զի խնդրէ պապին ազատել քրիստոնեայ հայերին մահմեդականների տիրապետութիւնից:

Արզարը կաթողիկոսի խնդրագիրը տարաւ Հոռմ, բայց պապից ստացաւ առաջարկութիւն որ հայոց եկեղեցին հպատակուի կաթողիկ եկեղեցուն: Տառապող քրիստոնեաների այս վերջին յոյսն էլ ջուրն էր ընկնում: Արզարն ու իր որդին Վենետիկում տառեր փորագրել տուին, տպեցին «Սաղմոսը»: 1567 թուին Արզարն ար-

դէն Կ. Պօլսումն է և այդտեղ է սկսում տպագրութիւններ: Եւ այսպիսով, թիւրքաց մայրաքաղաքը երկրորդ տեղն է, ուր հիմնաւորում է հայ տպարանը:

Սակայն այստեղ էլ սկզբնաւորութիւնը անկայուն էր, օրպակաս: Արգարի գործը շարունակող չեղաւ:

Այնուհետև 1584-ին տպւում է մի գիրք Հոռմում, «Տոմար Գրիգորեան» անունով: Իսկ երեք տարուց յետոյ, 1587-ին, Հայաստանցի մի քահանայ, Յովհաննէս Տէրզնցի, որ իր օրդու հետ գնացել էր Եւրոպա, տպագրեց Վենետիկում մի «Սաղմոսարան»:

Վերջացաւ տասն և վեցերորդ դարը, իսկ հայ տպագրութիւնը դեռ չէր դուրս եկել իր ստղծմային գրութիւնից:

1512-ից յետոյ գրեթէ մի դար է անցել և այդ ամբողջ ժամանակամիջոցում տպուած հա-

յերէն գրքերի թիւն է 9 հատ:

Սա յուսահատական մի դան-
դադկոտութիւն էր, եթէ ի նկա-
տի առնենք որ եւրոպական ազ-
գերի մէջ տպագրութիւնը օրը
օրին ընդարձակ չափեր էր ըն-
դունում:

Զ Ա Ր Գ Ա Ց Ո Ի Մ

Եւ ուրիշ կերպ չէր էլ կարող լինել հայերի մէջ:

Կեանքն է որ պահանջ է դարձնում գիրն ու գրականութիւնը: Իսկ հայ կեանքը, ինչպէս տեսանք, այդպիսի պահանջ ստեղծելու պայմաններից վաղուց էր գրկուել:

Հայ տպարանը գաղութային ծնունդ էր, գաղութներում էլ նա պիտի ապրէր ու զարգանար, և այսօր էլ դեռ շարունակում է գերազանցօրէն գաղութային հիմնարկութիւն մնալ:

XVI դարում նրա զարգացումը թոյլ է, որովհետեւ դեռ գաղութներն էլ շատ չէին զարգացել հայոց գրականութեան տեսակէ-

տից: Գաղութները այն ժամանակ դեռ ինքնուրոյն չէին, նրանց գրական կարողութիւնը կախուած էր բուն հայրենիքից, Հայաստանից: Այստեղից, այս դժբախտ երկրից, պիտի մղում առաջ դար:

Իսկ այսպիսի մի մղում առաջացնելու համար պէտք էր որ Հայաստանը մի ահեղի թշուառութեան էլ մատնուի, այնպիսի մի թշուառութեան, որ համարեա մոռացնում էր նախկին բոլոր աղէտները:

XVII դարի սկզբում, ինչպէս յայտնի է, Պարսից Շահ-Աբրաս թագաւորը դատարկից ամբողջ Արարատեան աշխարհը և նրա հարեան բազմաթիւ գաւառները, բշից հայ ազգարնակութիւնը Պարսկաստան: Թիւք-պարսկական պատերազմների հետեւանքն էր այդ աշխարհաւէր ձեռնարկութիւնը: Շահ-Աբրասն ու-

գում էր, օսմանեան յարձակումներից իր երկիրը պաշտպանելու համար, գոյացնել երկու պետութիւններ ի մէջ մի անապատ, մի կատարեալ ամայութիւն: Եւ այդ դերը պիտի կատարէր Հայաստանը:

Եւ նրան յաջողուեց, գոնէ առժամանակ, այդպիսի մի անապատ դարձնել Հայաստանի սիրտը կազմող երկիրները: Քարուքանդ եղաւ ամեն ինչ: Երկիրը մեռաւ: Բայց այս ահուելի խորտակման մէջ մի հանգամանք կար, որ մի նոր տեսակի կենսունակութեան սաղմեր էր կըրում իր մէջ:

Այդ այն էր, որ Շահ-Աբրաար իր գաղթեցրած ահագին ժողովրդից ընտրեց մի բուռը — ջուղայեցիներին և բնակեցրեց նրանց իր մայրաքաղաքի շրջակայքում, իր հովանու տակ: Վաճառական էր սարսից այդ

մեծ բռնակալը: Իսկ Արաքսի քարքարոտ ափին զետեղուած Ջուղան բաղկացած էր հարուստ և վերին աստիճանի եռանդոտ վաճառականներէ: Նրանց հետ ընկերացաւ Շահ-Աբրաար, փող էր տալիս, Արևելքի ապրանքները նրանց էր յանձնում որ տանեն ծախեն Եւրոպայում և այնտեղից ապրանքներ բերեն:

Եւ Նոր-Ջուղան արագ կերպով դարձաւ մի արտօնուած, հարուստ գաղթականութիւն Պարսկաստանի սրտի մէջ: Նրա կարուանները պատում էին շրջակաստանի և Արևմտեան Եւրոպայի մէջ: Թագաւորի բարեկամութիւնը, թագաւորի շահը պահանում էր նրան ամեն տեսակ արտօնութիւններով: Դիզուեցին հարստութիւններ, գիւղաքաղաքը հոյակապ ապարանքներով զարդարուեց: Եւ հասկանալի է: XVII դարի մի ֆրանսիացի ահանա-

տես գրում է որ Վենետիկում
երկու կամ երեք ֆրանկով գնած
ապրանքը ջուղայեցին ծախում
էր իր երկրում 30 կամ 40 ֆը-
րանկով:

Առևտրական զաղութը դառ-
նում է նշանաւոր կենտրոն, որ
խիստ ազդեցութիւն ունի Հա-
յաստանի վրայ: Եւ կենտրոն է
դա ոչ միայն իր նիւթական
հարստութիւններով: Այդտեղ
կենտրոնանում է և մի մտաւոր
կեանք: Եւ այդ տեսակ միջա-
վայրի վաճառականը գրասենեակ-
ներ և զաղութներ ունի Վենե-
տիկ, Լիվոռնօ, Մարսէլ, Լօնդօն,
Ամստերդամ քաղաքներում:

XVII դարի առաջին կէսում
հայ տպագրութեան գործը հա-
մարեա միևնոյն դրութիւնն է
ներկայացնում, ինչ նախընթաց
դարում: Հատ-հատ պատահական
տպագրութիւններ են լինում Լե-

հաստանի Լվով քաղաքում, Հոռոմում, Միլանում, Պարիզում:

Այսպէս է, որովհետեւ երկիրը, հայութեան հայրենիքը մեռած աւերակներ է: Բայց ահա, նոյն այդ առաջին յիսնամեակում, աւերակների մէջ սկսւում է վերածնութեան մի փոքրիկ շարժում, որ կամաց-կամաց մեծանում է: Վանքերի խուցերում սկսւում է ձգնաւորութեան մի նոր տեսակ: Դա այն է, որ ուխտուածները անդադար կարդում են:

Եւ այսպիսի մի գրադմունք ճիշտ որ շատ հարկաւոր էր: Հայր մոռացել էր իր գրքերը: Նրանք թափուած էին աղբերի ու փոշիների մէջ: Հին գրականութիւնը միանգամայն անհասկանալի էր դարձել: Երկարատեւ տանջալից վարժութիւններ էին հարկաւոր, որպէս զի հայր իր վայրենացման շրջանից դուրս

դայ և դառնայ գոնէ այն, ինչ էր վեց-եօթը դար առաջ—գրագէտ, փոքր ի շատէ ծանօթ հին յունական փիլիսոփայութեան, որ հայերէնի էր վերածուել հինգերորդ և յաջորդ դարերում:

Այս գրական շարժումը, այս փոքրիկ վերածնութիւնը հին գրականութեան ղեկավարութեամբ սակեղծեց երկու նշանաւոր գրական դպրոցներ—մէկը Սիւնիքում, Տաթևի վանքի մօտ, միւսը Բաղէշում, Ամրդօլուի վանքում: Երկու դպրոցներն էլ տուին մի շարք աշակերտներ, որոնք հանդիսացան եռանդոտ գաղափարական գործիչներ: Սիւնեաց և Բաղէշի դպրոցները միացան Նոր-Ջուղայում: Ահա և մի երրորդ դպրոց, որ նախընթացներից աւելի խոշոր դեր կատարեց:

Այդ դերը նախ և առաջ այն էր, որ հայ հոգևորականութիւնը այլ ևս այն աստիճան

տգէտ չէր, այն աստիճան ան-
 ծանօթ նոյն իսկ հայերէնի տար-
 րական քերականութեան: Երկար
 ժամանակներից ի վեր մոռա-
 ցուած գրականութիւնը նորից
 ապրելու հնարաւորութիւն էր
 ստանում, նորից գրքեր գրել սո-
 վորեցին հայերի մէջ: Դպրոց-
 ները շատացան, առաջ եկան
 գործիչներ, որոնք ահագին ջան-
 քեր էին գործ դնում աւերակ-
 ները վերանորոգելու, վայրենա-
 ցած բարքերը մեղմացնելու, լու-
 սաւորութիւն տարածելու համար:

Մենք չը պիտի մոռանանք որ
 այս շարժումը կատարւում էր
 Հայաստանի պէս մի երկրում,
 դարերով քարուքանդ եղած,
 դարերով ենթարկուած ըստա-
 րոս ազգերի տիրապետութեան:
 Վերածնութիւնը կատարւում էր
 այն միջոցներով, որոնք մնա-
 ցել էին այդ աւերակ երկրում
 հին ժամանակներից: Դրսից,

լուսաւոր աշխարհից ոչ մի օգնութիւն չէր հասնում այդ վերածնութեան: Այդ պատճառով էլ XVII դարի այդ շարժումը, ինքն ըստ ինքեան, մի նշանաւոր բան չէր ընդհանուր գրական-կուլտուրական տեսակէտից: Բայց հայերկրի համար այդ համեստ գաղափարական գործունէութիւնը շատ մեծ բան էր, ուղղակի մի նոր դարագլուխ էր ցոյց տալիս:

Մի խօսքով դարձեալ Սահակ Մեսրոպեան զպլրոցն էր, որ դուրս գալով մոռացութեան գերեզմանից, մի անգամ էլ փրկում էր հային:

Գրական շարժումը, բնականաբար, տպարանի մեծ կարևորութիւնը պիտի զգար: Թէև հայ տպագրութիւնը մինչև այդ չէր տուել հայերին տպագրած գրքերի մի մեծ հարստութիւն, բայց այս մի պատճառ չէր որ նոր փորձեր չը լինէին նրան աւելի

դարգացնելու, աւելի արդիւնաւոր դարձնելու համար:

Ասիայի խորքում տառապող ժողովուրդը չէր մոռանում որ Եւրոպայում կայ լուսաւորութեան այդ մեծ գործիքը: Դեռ XVI դարում Կիլիկիայի Ադարիա կաթողիկոսը մարդ ուղարկեց Հոոմ և Թղթով էլ աղաչեց պապին որ մի հայերէն Աստուածաշունչ տպել տայ: XVII-ի սկզբում Էջմիածնի Սրապիօն կաթողիկոսը, քաղաքական անասելի թշուառութիւններով շրջապատուած, մտածում էր մարդ ուղարկել Եւրոպա գրքեր տպագրելու համար: Նա չը կարողացաւ իրագործել այդ միտքը և կտակ թողեց որ գոնէ իրանից յետոյ, աւելի նպաստաւոր հանգամանքների մէջ, գլուխ բերուի այդ գործը:

Գրական վերածնութեան գործիչները իհարկէ, աւելի լաւ ըմ-

բունեցին տպարանի նշանակու-
թիւնը: Եւ ահա նրանք ուղար-
կում են Եւրոպա մի շարք մարդ-
կանց, որոնք եռանդով աշխա-
տում են այնտեղ, կուում են
բազմաթիւ արգելքների դէմ, ի-
րանց տանջանքներով զարգաց-
նում են հայ տպագրական գործը:
Դրանք մեր տպագրութեան երախ-
տաշատ վաստակաւորներն են:

Առաջին լուրջ փորձը սկսում
է Նոր-Ջուղան: Այդպէս էլ պատ-
շաճում էր նրան իբրև մի հա-
րուստ առևտրական գաղթաւայ-
րի, որ յարարերութիւնների ու-
նէր Եւրոպայի հետ:

Ջուղայի առաջնորդը Սաշա-
տուր Կեսարացին էր, զրական
վերածնութեան ամենաեռանդոտ
գործիչներից մէկը: Նա Ջուղայի
Ամենափրկիչ վանքը դարձրեց
զրական և կրթական մի ծաղ-
կած կենտրոն: Կազմեց այդտեղ
ձեռագիրը գրքերի մի մատենա-

դարան և որոշեց տպարան բաց
անել նոյն վանքում: Գործին
ձեռնարկեց նա մեծ ոգևորու-
թեամբ: Ամեն ինչ կարելի եղաւ
պատրաստել տեղում—թէ տա-
ռեր, թէ մամուլ: Սա մի անօ-
րինակ գործ էր Ասիայում առ-
հասարակ և Պարսկաստանում
մանաւանդ:

1640 թուականին այդ տպա-
րանից լոյս տեսաւ «Հարանց
Վարք» անունով գիրքը, որի յի-
շատակարանը մեր տպագրու-
թեան պարծանքը կարող է հա-
մարուել: Տառերը անկանոն էին,
տպագրութիւնը կոպիտ, անա-
րուեստ: Բայց Պարսկաստանի
խորքում այդ էլ մի հրաշք էր:
Մարդիկ մի ամբողջ տպարան
էին կազմել, առանց տպարան
տեսած լինելու: Երևի ջուղայեցի
վաճառականները, Եւրոպայում
տեսած լինելով այդ արուեստը,
պատմել էին թէ ինչպէս են գրը-

քեր տպւում: Եւ Ամենափրկչի վանքում որքան աշխատանք էին թափել այդ հիմնարկութիւնը դըլուխ բերելու համար: Յիշատակարանը պատմում է որ աշխատել են ամենքը—հոգևորական և աշխարհական, ծեր ու երիտասարդ, քահանայ ու վարդապետ, աշակերտ ու վարպետ: Նոյն իսկ վանքի խոհարարն էլ իր նշանաւոր մասն ունէր այդ միահամուռ, ոգևորուած աշխատանքի մէջ:

Չը նայած այս բոլորին, Քաշառուր վարդապետը համոզուեց որ առանց Եւրոպայի օգնութեան չէ կարելի շարունակել այս գործը: Տառերը չափազանց տրդեղ էին, խոշոր, տպելու արուեստը չէր յաջողում: Ուստի նա 1639-ին ուղարկեց իր օգնականներին մէկին, Յովհաննէս վարդապետին, Բտալիա:

Այստեղ, այս երկրում էր ծաղ-

կաժ տպագրութեան գործը, այստեղ էին տպուել հայերէն գրքեր և այստեղ կարելի էր գտնել հմուտ վարպետներ: Բայց այստեղ ամեն բան հեշտ ձեռք բերել չէր կարելի և Յովհաննէս վարդապետը ամբողջ երեք տարի ստիպուած էր մաքառել հզօր արգելքների դէմ, մինչև որ կարողացաւ Հոռոմոմ գտնել մի վարպետ, տանել նրան Լիվոռնօ քաղաքը և այդտեղ պատրաստել տալ մի քանի տառերի նոյն իսկ նոտաների մայրեր:

Ամենամեծ արգելքը, որ ծանրանում էր Հայաստանից եկած տպագրիչների դէմ, կաթոլիկ հոգևորականութիւնն էր, որ այդ ժամանակ բռնացած էր գրականութեան և տպագրութեան վրայ: Հոռոմոմ դեռ 1622-ին կազմակերպուել էր մի ուժեղ կրօնական հիմնարկութիւն, որի անունն էր «Հաւատի Պրօպա-

զանդա»։ Նա աշխարհի բոլոր
կողմերում աշխատում էր տա-
րածել կաթոլիկ կրօնը զանազան
միջոցներով։ Այդ միջոցներից
մէկն էր նրա տպարանը, ուր
շատ լեզուներով, դրանց թւում
և հայերէն լեզուով, գրքեր էին
տպւում։ Պրօպագանդայի համար
ի հարկէ, ձեռնտու չէր որ հա-
յերը իրանց եկեղեցական ու
կրօնական գրքերը տպէին։ Նա
ուզում էր որ ինքը լինի այդ-
պիսի գրքեր տպողն ու տարա-
ծողը և դա կը լինէր ամենա-
յարմար միջոցը որ կաթոլիկ ե-
կեղեցու դաւանքները ընդու-
նուին ամեն տեղ։

Այս էր պատճառը որ շատ
ազդեցիկ Պրօպագանդան ամեն
տեսակ արգելքներ էր ստեղծում
«հերետիկոս» հայերի առջև։ Թէ
որքան մեծ էին այդ արգելքները
և Եւրոպա գնացած հայերը ինչ
մեծ տանջանքներով էին կարո-

դանում գործ տեսնել,— այս ցոյց է տալիս նոյն Յովհաննէս վարդապետը, ասելով իր յիշատակարանի մէջ թէ ինքը նման էր մի մարդու, որ պատերազմ է մտնում և արիւնով մի բան ստանում:

Այսպիսի դժուարութեամբ նա կարողանում է տառեր պատրաստել և ուղարկել Ջուղայ: Տպարանը այստեղ մնում է երկար ժամանակ և հրատակութիւններ է անում:

1655 թուականին էջմիածնի կաթողիկոս է դառնում Յակոբ ջուղայեցին, մի շինարար, բարեկարգիչ մարդ, Ջուղայի գրական դպրոցի լաւագոյն ներկայացուցիչներէից մէկը: Նրա առաջին հոգսերից մէկն է դառնում հայերէն տպագրութիւնը: Եւ այդ նպատակով նա Եւրոպա է ուղարկում Մատթէոս Ծարեցի դպրին:

Սա էլ իր քայլերը ուղղում է

Իտալիա: Բայց այստեղ կաթո-
լիկ կղերի արգելքներն ու հա-
լածանքները չեն թոյլ տալիս
նրան գործ սկսել: Եւ Ծարեցին
մի գեղեցիկ միտք է անում, այն
է՝ Իտալիայից դուրս սրոնել հայ
տպագրութեան համար նպաս-
տաւոր մի միջավայր: Հայ վա-
ճառականների հիմնած աւետրա-
կան գաղութներից մէկն էլ
գտնւում էր Հոլլանդիայի Ամս-
տերդամ քաղաքում: Այդտեղ
գնաց Ծարեցին, տպարան հիմ-
նեց, որ, իրաւ, ազատ էր կա-
թոլիկ կղերի հակողութիւնից ու
հալածանքներից: Բայց մի քանի
գրքեր տպելուց յետոյ Ծարեցին
մեռաւ, իսկ նրա տպարանն ան-
ցաւ Աւետիս անունով մի ջու-
ղայեցի վաճառականի: Սա, տես-
նելով որ իր գործը չէ գրքեր
հրատարակելը, հրաւիրում է էջ-
միածնից իր եղբօրը, Ոսկան
վարդապետին գնալ շարունակել

Ծարեցու սկսածը: Եւ Յակոբ կաթողիկոսը իսկոյն ուղարկում է նրան Եւրոպա:

Այսպիսով հանդէս է գալիս այն մարդը, որ հայերէն տպագրութեան ամենամեծ երախտաւորներէից մէկն է:

Ոսկան վարդապետը ծնուել էր Ջուղայում, բայց կոչուում էր Երեւանցի, անշուշտ այն պատճառով, որ նրա ծնողները երեւանցի գաղթականներ էին: Նա էլ պատկանում էր Ջուղայի գալրոցին, բայց բաւական չը համարելով իր ստացած կրթութիւնը, աշակերտեց Էջմիածնում գանուոյ մի կաթողիկ միսիօների, սովորեց լատիներէն: Ուղևորուելով Ամստերդամ, (1662 թ.) նա իր ձեռքն առաւ տպագրութեան գործը և ցոյց տուեց մի արտասովոր հրատարակչական եռանդ: Նրան է պատկանում առաջին անգամ հայերէն Աս-

տուածաշունչ տպագրելու պատիւը:

Բացի դրանից, նա տպագրեց և ուրիշ աչքի ընկնող գրքեր, որոնց մէջ էր ժամանակակից գրող Առաքել Դաւրիժեցու ստուար Պատմագրութիւնը: Սակայն յայտնի չէ թէ ինչ պատճառներով, Ոսկան վարդապետը իր տպարանը փոխադրում է նախ Իտալիա (Լիվորնո) և ապա Ֆրանսիա (Մարսէլ): Այստեղ նրա գործունէութիւնը ենթարկւում է կաթոլիկ հոգևորականութեան հսկողութեան և սկսում են հալածանքներ, դաւեր ու արգելքներ, որոնց մանրամասնութիւնները այսօր էլ ցոյց են տալիս թէ հոգեկան և նիւթական ինչ տանջանքներ է կրել ծերունի վարդապետը:

Նա իր հետ ունէր հայ աշակերտներ և գործակիցներ, որոնցից կարելի է յիշատակել կա-

բապետ վարդապետին, Ոսկան
 եղբորորդի Լևոնեանին և սպա-
 հանցի քահանայ Համազասպեա-
 նին: Վերջինս Ոսկանի շար հրեշ-
 տակը հանդիսացաւ, մատնու-
 թիւններ էր անում: Ոսկանը այս
 արգելքների մէջ կարողացաւ մի
 քանի հրատարակութիւններ էլ
 անել, բայց մշտական հոգսերը,
 ստիպող հալածանքները և մանա-
 ւանդ ընկերի ստոր արարքնե-
 րը, մատնութիւնները սպանեցին
 նրան: Նրա մահից յետոյ գործը
 շարունակեցին նրա աշակերտներն
 ու գործակիցները, բայց հալա-
 ծանքները աւելի ևս սաստկացան,
 Ֆրանսիական կառավարութիւնը
 չուզեց պաշտպանել գրատպու-
 թեան ազատութիւնը, որովհետև
 ամբողջապէս կղերի ազդեցութեան
 տակ էր գտնւում:

Հայ տպագրիչների եռանդը ըս-
 պառուեց Ֆրանսիական դատա-
 րաններում քարշ գալուց, և վերջը

փակուեց Ոսկանի մեծագործ տը-
պարանը (1685 թ.):

Բայց գաղափարը չը մեռաւ: Ար-
դէն կազմուել էր հայ տպագրիչ-
ների մի ընտանիք: Նրա անդամ-
ներից մէկը պատճառ դարձաւ
որ հայ տպագրութիւնը մի նոր,
գեղեցիկ շրջանի մէջ մտնէ:

Դա Մատթէոս Վանանդեցին
էր, Ոսկանի տպարանի գրաշարը:
Մարտէլի տպարանի փակուելուց
յետոյ նա մեծ ջանքեր արաւ շա-
րունակելու հայերէն հրատարա-
կութիւնները, ընկերութիւն կազ-
մեց, ինքը, ինչպէս բազմամեայ
փորձով հմտութիւն ձեռք բերած
արհեստաւոր, գործի գլուխ ան-
ցաւ: Այդ բանուոր մարդը լցուած
էր գաղափարական վառ վերա-
բերմունքով դէպի հայերէն գիրքը:
14 տարի ծառայել էր Ոսկանի
տպարանում առանց վարձ ստա-
նալու: Եւ այժմ էլ պատրաստ էր
նոյն անձնագործութեամբ շարու-

նակելու գործը, բայց նրա կազմած ընկերութիւնը, որի անդամներն էին մի քահանայ և մի ջուղայեցի վաճառական, քայքայուեց:

Անգործ մնացած Մատթէոսը վերադարձաւ հայրենիք, Գողթան գաւառը, բայց ոչ թէ իր սիրած գործը խալառ մոռանալու համար: Գողթան գաւառի առաջնորդն էր նրա մօտիկ ազգական Թովմա եպիսկոպոս Նուրիջանեանը: Մատթէոսը նրան համոզեց թողնել առաջնորդութիւնը, գնալ Եւրոպա՝ մի նոր Ոսկան վարդապետ դասնալու համար: Այդ նրան լիովին աջողուեց: Թովմա եպիսկոպոսը ուղարկեց նրան Ամստերդամ՝ պատրաստութիւններ տեսնելու համար: Ինքն էլ շուտով ճանապարհուեց նոյն քաղաքը, տանելով իր հետ իր երկու հղբօրորդիներին, Ղուկասին և Միքայէլին, որոնք ուսում էին ստացել Հոռ-

մում և ծանօթ էին եւրոպական
գիտութեան և լեզուներին:

Սկսուեց Ամստերդամի տպա-
գրական երկրորդ շրջանը, որ ա-
ւելի բեղմնաւոր էր և գրական
տեսակէտից աւելի գնահատելի,
քան Ոսկանի շրջանը:

Հայ տպագրիչներին այս ան-
գամ չեն անհանգստացնում նիւ-
թական և բարոյական զրկանք-
ները և նրանք Ոսկանի կրած
տանջանքներին անծանօթ են մը-
նում: Նուրիջանեան ընտանիքը,
Թովմա եպիսկոպոսի ղեկավարու-
թեամբ և Մատթէոսի եռանդուն
գործակցութեամբ, հաստատում է
մի շատ բարեկարգ, տառերով հա-
րուստ տպարան, որ և բաղմա-
թիւ հրատարակութիւններ է ա-
նում, սկսած 1695 թուականից:
Դրանց մէջ նշանաւոր է մանա-
ւանդ «Համատարած Աշխարհա-
ցոյց» անունով մեծ քարտէզը, ա-
ռաջինը հայերէն լեզուով: Բայց

Վանանդեցի եպիսկոպոսին էլ վիճակուած էր Ծորեցու, Ոսկան վարդապետի բաղդը: Հասած լինելով խոր ծերութեան, նա մտածում է վերջ դնել իր հրատարակութիւններին և վերադառնալ հայրենիք: Բայց հիւանդանում է և վախճանւում (1710 թ.): Տպարանը շարունակում է այնուհետև էլ գործել Ղուկասի ղեկավարութեամբ և հայ վաճառականների գրամական օժանդակութեամբ, մինչև որ փակւում է 1717 թուականին:

Այսքան ահա բեղմնաւոր էր տպագրական գործունէութիւնը XVll դարի երկրորդ կէսում: Միաժամանակ հայերէն գրքեր հրատարակւում էին և Վենետիկում, Հռոմում: Եւրոպայից, բայց մասնաւորապէս Սմստերդամից նաւերը հազարներով, տասնեակ հազարներով գրքեր էին տեղափոխում Արևելք, ուր նրանք տա-

բաժուում էին հայութեան մէջ:
Այսպէս էր հայ ժողովրդի ճակատագիրը:

Եւ այդ ճակատագրի մէջ մխիթարականը միայն գրքերի այդ հարստութիւնը չէր: Վերածնութեան հովեր են սկսուել նոյն գրքախտ ժողովրդի մէջ: Լուսաւորութեան և բարեկարգութեան աւելացումը առաջ է քաշում և քաղաքական գործունէութիւն: Բոլորովին պատահական զուգահիւսութիւն չէ, որ հայերէն տպագրութեան դարգացման հետ միասին հայ իրականութեան մէջ երևան է գալիս Իսրայէլ Օրին, որ բարձրացնում է Պարսկական Հայաստանի ազատագրութեան դրօշակը:

Հայկական տպագրութեան զարգացումը այս դարում աւելի մեծ զարկ է ստանում, ընդունելով մըշտական, հաստատուն երևոյթի կերպարանք: Այլ ևս չեն գերակշռում պատահական հատ ու կրտոր հրատարակութիւնները այս կամ այն քաղաքում: Կազմւում են տպագրական կենտրոններ, որոնք միաժամանակ և գրական կենտրոններ են: Այնպէս որ մենք կարող ենք թողնել մասնաւոր երևոյթները և տեսնել զլիսաւոր կենտրոնները:

Հրատարակութիւնների քանակի և որակի կողմից առաջնութիւնը պատկանում է դարձեալ Իտալիային և յատկապէս Վենետիկին:

Այստեղ գործում են խտալական տպարաններ, որոնք ունէին հայերէն տառեր: Այս տպարաններին էին դիմում հայ հրատարակիչները, որոնք և յատուկ այդ նպատակով ճանապարհորդում էին Վենետիկ: Թարգմանական և ինքնուրոյն հրատարակութիւնները, զանազան տեսակ բովանդակութիւններով, բաղմաթիւ են. տպւում են խոշոր հատորներ: Չեռնարկողները մասնաւոր անհատներ են, որոնք գլուխ են րե-

բում իրանց հրատարակութիւնները վաճառական հայերի տուած նպաստներով:

1713 թուականին Վենետիկը շրջապատող փոքրիկ կղզիներից մէկի վրայ, որ հին ժամանակներից կրում էր Ս. Ղազար անունը, հաստատուեց հայ կաթողիկ վարդապետների մի միաբանութիւն, որի հիմնադիրն էր Մխիթար Սեբաստացին և որ հէնց այդ անունով էլ կոչուեց Մխիթարեան Միաբանութիւն: Նա կազմուել էր Կ. Պօլսում 1701 թուին գլխաւորապէս քարոզչական նպատակով, ինչպէս էին միւս կաթողիկ վանական միաբանութիւնները: Հալածանքների և այլ աննպաստ հանգամանքների պատճառով տեղափոխուելով Վենետիկ, նորակազմ միաբանութիւնը այստեղ քարոզչական միջոցներին աւելացրեց և զրականութիւնը, որ գնալով աւելի և

աւելի զարգացաւ, բռնեց առաջ-
նակարգ տեղ, յետ մղելով, եր-
կրորդական դարձնելով քարոզ-
չութեան միւս միջոցները, այն է՝
միսիօներութիւնը և դպրոցական
գործունէութիւնը:

Միաբանութիւնը հետզհետէ
դարձաւ գրական մի հիմնարկու-
թիւն, հրատարակչական լայն
նախաձեռնութեամբ և մի կաթո-
լիկ վանքին ներելի գիտնակա-
նութեան չափերով:

Երկար ժամանակ նա իր գլը-
քերը տպագրում էր Վենետիկի
իտալական տպարաններում: Ինքը
Մխիթար արքան ձեռնարկեց մի
քանի խոշոր հրատարակութիւն-
ների: Այսպէս էր նրա մեծադիր
պատկերազարդ «Աստուածաշուն-
չը», բայց մանաւանդ նրա կազ-
մած «Հայկազեան» մեծ բառա-
բանը, որի մէջ առաջին անգամ
հաւաքւում էին հայ լեզուի հա-
րստութիւնները:

Մխիթարի մահից յետոյ գրական գործունէութիւնը ս. Ղազարի կղզում շարունակուեց աւելի մեծ եռանդով: Մխիթարեանները գտնում էին գրական մեկեհնասներ, որոնց առատ օժանդակութիւններով տպագրում էին իրանց ինքնուրոյն և թարգմանական աշխատութիւնները: Հայոց լեզուի ուսումնասիրութիւնը հասաւ բարձր աստիճանի և շնորհիւ գլխաւորապէս այդ հանգամանքի՝ Մխիթարեանները ձեռք բերին ամբողջ հայութեան աչքում առաջնակարգ հեղինակութիւն:

Մինչև XVIII դարի վերջերը լոյս տեսած Մխիթարեան հրատարակութիւնների մէջ ամենանշանաւորն է Չամչեանի «Հայոց Պատմութիւնը»,¹ բաղկացած երեք խոշոր հատորներից, որոնք մի ամբողջ դարագլուխ կազմեցին մեր գրականութեան և բարոյական վերածնութեան մէջ: Մխի-

Թարեան գրականութեան ազդեցութիւնը ահագին էր ամբողջ հայութեան վրայ: Կարելի է ասել որ XVIII դարի երկրորդ կէսից մեր ամբողջ գրականութիւնը մտնում է մի երկարատև շրջանի մէջ, որ պէտք է անուանել «Մխիթարեան Դար»:

Ահա ինչ էր անում հայ տպարանը՝ հայ հայրենիքից այնքան հեռու մի տեղ, ինչպիսին է Վենետիկը: Նա արհամարհում էր տարածութիւնները և տիրապետում էր մտքերի վրայ: Եւ Մխիթարեանները, լաւ ըմբռնելով իրանց ահագին հեղինակութեան և տիրապետութեան գաղտնիքը, զընեցին Ամստերդամում Թովմա Վանանդեցու տառերը ու իրանց կղզում բաց արին իրանց սեփական տպարանը:

Վենետիկի այս եռանդուն գործունէութեան գիմաց շատ աննշան էր Հոռովի Պրօպագանդայի

տպարանի գործունէութիւնը, որ արտայայտուում էր միակողմանի նեղ կրօնական հրատարակութիւններէ մէջ:

2

ԱՒՍՏՐԻԱ

1774-ին ս. Ղազար կղզում ներքին խռովութիւններ սկսուեցին և Մխիթարեան վարդապետներից մի քանիսը ոստիկանութեան ձեռքով հեռացուեցին վենետիկից: Նրանք կանգ առան Տրիեստ քաղաքում, ուր կար հայ վաճառականների մի փոքրիկ գաղութ: Այդտեղ վանք շինեցին, աւսարիական Մարիա-Թերեզա կայսրուհուց ստացան մի շարք արածնութիւններ, որոնցից մէկն էր տպարան պահելը:

Անջատուած Մխիթարեանները Տրիեստի իրանց տպարանում

սկսում են գրական մրցակցութիւն ս. Ղազարի հետ: Բայց նըրանք աղքատ էին և սակաւաթիւ, ուստի կարողացան փոքր քանակութեամբ հրատարակութիւններ անել:

3

ԹԻԻՐՔԻԱ

Բաղէշի գրական դպրոցի աշակերտներից էր Յովհաննէս Կոլոտ սպարիարքը, որի ժամանակ (1715—1741) Կ. Պօլսում վերանորոգուեց տպագրութիւնը և բաւականաչափ առաջադիմութիւն արաւ, որ այնուհետև էլ կանգ չառաւ: Գործում էին մի քանի տպարաններ, որոնք մինչև XV]](դարի վերջը տուին բազմաթիւ հրատարակութիւններ, շատերը խոշոր, բազմաձախս:

Կ. Պօլսից դուրս՝ Զմիւռնիայի

հայ գաղութն է, որ տպագրութեան հիմք է դնում, բայց դեռ առանձին աչքի ընկնող դեր չէ կատարում հրատարակչական գործի մէջ:

4

ՀՆԴԿԱՍՏԱՆ

Նոր-Ջուղան միշտ արտօնուած ապահով դրութեան մէջ չը մնաց: Շահ-Աբրասի ժառանգները կեղեքում էին վաճառականներին, իսկ XVIII դարի առաջին քառորդում այդ հռչակաւոր առևտրական գաղութը ահագին աւերանքների մատնուեց աւղանների արշաւանքի ժամանակ: Աղքատացաւ Ջուղան, նրա խիզախ վաճառականներից շատերը անցան Հնդկաստան, ուր գաղութներ հաստատեցին զանազան կողմերում և սկսեցին հարստանալ:

Այդտեղ էլ, այդքան հեռուոր մի տեղ, ջուղայեցի վաճառականները շարունակեցին առաջնակարգ դեր խաղալ հայ կեանքի մէջ: Նրանք օգնում էին իրանց հեռուոր հայրենիքին և միաժամանակ իրանց մէջ էլ զարգացնում էին կրթական-կուլտուրական հիմնարկութիւնները:

1770 թուականին այդ վաճառականներից մէկը, Յակոբ Շահամիրեան, Մաղրաս քաղաքում բաց է անում տպարան և հրատարակում է մի քանի ինքնուրոյն հեղինակութիւններ, որոնք մեր գրականութեան պատմութեան մէջ մի բոլորովին նոր երևոյթ են կազմում:

Շահամիրեանի տպարանի փակուելուց յետոյ Մաղրասի հայ քահանայ Յարութիւն Շմաւոնեանը 1789-ին հիմնում է նոր տպարան, որ պահպանում է իր գոյութիւնը մինչև XIX դարի

քսանական թուականները: Շմա-
ւոնեանի կատարած բոլոր գոր-
ծերից ամենանշանաւորն այն է,
որ նա առաջին հայերէն պարբե-
րական հրատարակութեան, այն
է՝ «Ազդարար» ամսագրի հիմնա-
դիրն ու խմբագիրը հանդիսա-
ցաւ (1794):

5

ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Իր սկզբնաւորութիւնից ի վեր
հայկական տպագրութիւնը ոչ մի
փորձ չէր արել հայ հայրենիքում
հաստատուելու: Պատճառները
բացատրեցինք վերևում:

Բայց ահա XVIII դարի եր-
կրորդ կէսում տեղի է ունենում
այդպիսի մի փորձ: 1763 թուին
Էջմիածնում կաթողիկոս դարձաւ
Սիմէօն Երեանցին, մի շատ գոր-

ծունեայ հոգևորական, որ բազմատեսակ բարեկարգութիւններ մտցրեց էջմիածնի կառավարութեան մէջ:

Սիմէօնը առանձին ուշադրութիւն դարձրեց և տպագրական գործի վրայ: Հնդկահայ վաճառականների տուած դումարներով նա էջմիածնում հիմնեց ոչ միայն տպարան, այլ որ աւելի դարմանալին է, նաև թղթի գործարան, որի համար նա յատուկ վարպետներ բերել տուեց Եւրոպայից:

Անկասկած, Սիմէօնը, ձեռնարկելով այդ երկու նշանաւոր հիմնարկութիւններին, նպատակ ունէր նաև դիմադրել կաթոլիկ Մխիթարեանների գրական խիստ ազդեցութեան: Սակայն էջմիածինը թէ քաղաքական հանգամանքների և թէ իր կրթական պատրաստութեան շնորհիւ այնպիսի մի միջավայր չէր, որ կա-

բողանար այդպիսի մի մրցութիւն
առաջ տանել: Թղթի գործարանը
երկար գոյութիւն չունեցաւ: Իսկ
տպարանը թէ Սիմէօնի և թէ
նրա յաջորդ Ղուկաս կաթողիկոսի
օրով կարողացաւ մի քանի
հրատարակութիւններ անել, ու-
րոնց մէջ փոքր ի շատէ աչքի
ընկնողը Սիմէօնի շարադրութիւն-
ներն են:

6

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆ.

Նոյն Սիմէօն կաթողիկոսի ժա-
մանակներից առանձին կարևոր
նշանակութիւն է ստանում Ռու-
սաստանի սահմաններում ապրող
հայութիւնը, որի առաջնորդ է
նշանակում Սիմէօնը իր աշակերտ
Յովսէփ արքեպիսկոպոս Արղու-
թեանին:

Ամենահին գաղթականութիւնը

Ռուսաստանում Աստրախանի հայութիւնն էր: Նրան XVIII դարում աւելանում են մի շարք նորերերը՝ Մոզդոկ, Ղզլար, Նոր-Նախիջևան և այլն. հայ գաղութներ են հաստատւում և Մոսկուայում ու Պետերբուրգում:

1780-ական թուականների սկըրքում, ջուղայեցի մի հայ վաճառական, Գրիգոր Խալդարեան անունով, գնում է Ամստերդամում հայերէն տառեր և տանելով Պետերբուրգ, բաց է անում այստեղ տպարան: Յովսէփ արքեպիսկոպոս Արղութեանը եռանդուն աջակցութիւն է ցոյց տալիս նրան և տպարանը հետզհետէ բաց է թողնում մի շարք հրատարակութիւնների: 1789-ին, երբ Խալդարեանը այլևս անկարող է լինում շարունակել իր գործը, Արղութեանը գնում է նրա տպարանը և տեղափոխում է Ս. Խաչ վանքը, որ նա շինել էր Նոր-Նախի-

ջևանի մօտ, բաց անելով այդ-
տեղ և դպրոց:

Արդութեանին էլ ղեկավարում էր նոյն ձգտումը—մրցել Մխիթարեանների դէմ, դարձնելով Ս. Խաչ վանքը մի նոր Ս. Ղազարի կղզի: Բայց այստեղ էլ, իհարկէ չէ յաջողում և չէր էլ յաջողուի մի այդպիսի մրցութիւն: Ս. Խաչ վանքի տպարանը գործում է մինչև 1794 թուականը. հրատարակում է մի շարք գրքեր:

Այնուհետև տպարանը փոխադրուած է Աստրախան: Առաջին տպարանն է նա Աստրախանում, տպագրում է մի քանի հայերէն և ռուսերէն գրքեր և իր գոյութիւնը պահպանում է մինչև XIX դարի քսանական թուականների վերջը:

XIX ԵՒ XX ԴԱՐԵՐ

Որքան և մեծ էին նախորդ երեք դարերում գործադրուած ջանքերը, որքան և հռանդոտ ու անձնուրաց էին հայ տպագրիչները, բայց այդ երկար ժամանակամիջոցում տպագրուած գրքերի թիւը, այնուամենայնիւ, մեծ չէր: Ամենաշատը դուրսէ մի 600 կտոր: Երեք դարերի գործերով չէր կարելի, ուրեմն, և մի համեստ գրադարան կազմել:

Այդքան գրքերի մեծագոյն մասը վերաբերուած է տառնկութիւրորդ դարին, մանաւանդ նրա երկրորդ կէսին: Հայ տպագրութեան իսկական դարգացումը, հայ գրականութեան իսկական մեծ ծաւալումը XIX դարի գործն է:

Զարգանում է կեանքը, զարգանում են հաղորդակցութեան միջոցները, շարժումներ են առաջանում հայ ժողովրդի մէջ, և տրպագրական մամուլը գործում է տենդային եռանդով: Ստեղծւում է իսկական գրականութիւնը: Տրպագրական կենտրոնները աւելի ևս բազմանում են, աւելի երկարատե գործունէութիւն են հաստատում: Մինչև մեր օրերը կատարուած վիթխարի գործի մասին գէթ հարեանցի հասկացողութիւն կազմելու համար՝ մեզ մնում է դարձեալ յիշատակել զըլխաւոր կենտրոնները միայն:

1

ԻՏԱԼԻԱ

Դարի սկզբից առաջաւոր, անմրցակից տեղը հայ տպագրութեան մէջ դարձեալ պատկանում

է այն քաղաքին, ուր նա սկիզբ էր առել, այսինքն Վենետիկին: Մխիթարեան Միաբանութիւնն է այդ գործի միակ տէրը և նրա տպարանն է, որ դեռ տիրապետում է ամբողջ հայութեան վրայ: Հրատարակւում են խոշոր, բազմահատոր գրքեր, արդիւնք հսկայական աշխատասիրութեան: Թարգմանականից աւելի ինքնուրոյնն է տիրապետում:

Մխիթարեանները, լաւ զգալով որ մենաշնորհը իրանց է պատկանում, աշխատում էին, որքան այս թոյլատրուած կարող է լինել մի կաթոլիկ վանքի, բազմակողմանի դարձնել իրանց հրատարակութիւնները, որպէս զի բարարութիւն տուած լինեն կեանքի բոլոր պահանջներին: Վենետիկում է որ հրատարակուել է սկսում երկրորդ հայերէն պարբերականը—«Գիտակ Բիւզանդեան» անունով: Հրատարակւում

է երկհատոր «Հայկազեան նոր
Բառգիրքը», հայ տպագրութեան
փառքն ու պարծանքը: Գրակա-
նութեան այլ և այլ ճիւղերի մէջ
—կրօնական, գիտական, դաս-
տիարակչական, գեղարուեստա-
կան—հանդէս են գալիս հայ
ազգի պատկառանքը վաստակած
անուններ — Ինճիճեան, Ազոնց,
Գարրիէլեան, Աւգերեան, Թով-
մաճան, Բագրատունի, Հիւրմիւզ,
Ալիշան, Քաջունի և այլն, և այլն:
1843-ից սկսուով է «Բաղմավէպ»
ամսաթերթի հրատարակութիւնը,
որ շարունակուով է մինչև այսօր:
Անհնարին է նոյն իսկ մի մօտա-
ւոր ազօտ հաշիւ տալ գրական
այն բոլոր երևոյթների մասին,
որ հանդէս է բերել ս. Ղազարի
մամուլը մինչև այսօր:

Այսքան մեծագործ մի տպա-
րան արժանապէս գնահատուել է,
վարձատրուելով զանազան եւրո-
պական ցուցահանդէսներում:

Մինչև 60-ական թւականները Մխիթարեան տպարանը գործ էր անում միատեսակ, հին ձևի տառեր: Այնուհետև նա իւրացրեց ուրիշ տեղերում (գլխաւորապէս Պարիզում) պատրաստուած տառերի նորաձևութիւնը: Իսկ վերջին տարիներս նա իր սեփական, շատ հաճելի նորաձևութիւնն է մտցրել տառերի մէջ:

«Մխիթարեան Դարը», այսինքն ս. Ղազարի համատարած գրական ազդեցութիւնը սկսեց թուլանալ 1850—1860-ական թուականներից, երբ մեզանում զարգացաւ աշխարհիկ դաստիարակութիւնը, բերելով իր հետ և համապատասխան գրականութեան պահանջ: Ներկայումս ս. Ղազարի վանքը իր անցեալովն է ապրում և արդէն չափազանց համեստ տեղ է բռնում հայ գրականութեան մէջ:

2

ԱԻՍՏՐԻԱ.

Տրիեստի Մխիթարեան միաբանութիւնը, Նապօլէօնի արշաւանքների հետեանքով, ստիպուած եղաւ 1811-ին տեղափոխուել Վիէննա մայրաքաղաքը, տանելով իր հետ իր տպարանը:

Այս տպարանն էլ շատ նշանաւոր դեր է կատարել մեր կեանքի մէջ իր հրատարակութիւններով, որոնք թէև Վենետիկի հրատարակութիւնների չափ բազմաթիւ ու բազմակողմանի չեն, ինչպէս և նրանց պէս շատ տարածուած չեն եղել, բայց ուրիշ ուղութիւն, ուրիշ դպրոց են ներկայացնում, մնալով հանդերձ, ընդհանուր առմամբ, դարձեալ

Մխիթարեան, այսինքն վանական:

Վիէննայի տպարանական գործերից կը յիշատակենք «Ներոպա» լրագիրը և «Հանդէս Ամսօրեայ» ամսագիրը, որ այժմ էլ հրատարակում է: Նշանաւոր է նաև վիէննացիների հրատարակած մեծ Երկրագունդը: Գրական աշխատութիւններով և տպարանական գործունէութեամբ անուն են հանել Գաթրճեան, Այտընեան, Նորերից՝ Տաշեան, որի «Յուցակ Չեռագրաց» խոշոր աշխատութիւնը Վիէննայի տպարանի գրուիս գործոցը կարող է համարուել:

Վիէննական տպարանի մի խոշոր գործն էլ այն է, որ նա տառեր է հայթայթել բազմաթիւ հայ տպարանների թէ՛ թիւրքիայում, թէ՛ Ռուսաստանում և թէ՛ Ներոպայում, նոյն իսկ և Ամերիկայում: Այսօր էլ այդ տառերից

շատերը դեռ գործածական են։
Բայց պէտք է ասել որ վիէննա-
ցիները միևնոյն ժամանակ շատ
պահպանողական են տառերի ձևի
կողմից։ Այսօր էլ նրանք գործ
են ածուժ և այնպիսի տառեր,
որոնց մայրերը դեռ Տրիեստի
ժամանակներին են պատկանում։

3

ՖՐԱՆՍԻԱ

Վենետիկից և Վիէննայից յետոյ
հայ տպագրութեան պատմու-
թեան մէջ նշանաւոր տեղ բըռ-
նում է Ֆրանսիայի և առհասա-
րակ ամբողջ աշխարհի մայրա-
քաղաք Պարիզը եթէ ոչ իր տը-
տագրած գրքերի քանակով և ո-
րակով, գոնէ այն խոշոր, անգնա-
հատելի բարեկարգութիւններով,
որ նա մտցրեց հայ տառերի ձև-
ւերի մէջ։

Դեռ դարի սկզբից մենք տեսնում ենք Պարիզի մէջ մի երկար շարք հայերէն հրատարակութիւնների, որոնք տպագրւում են գրլխաւորապէս պետական բազմալեզուեան տպարանում: Աշխատողներն են թէ հայեր և թէ ֆրանսիացի հայագէտներ:

Իսկ 1850-ական թուականներին սկսւում է մի ամբողջ եռանդուն շարժում: Այդտեղ, Պարիզում է Մուրադեան վարժարանը, այդտեղ, ֆրանսիական բարձրագոյն դպրոցներում են ուսում ստանում թիւրքահայ երիտասարդները: Մուրադեան վարժարանի ուսուցիչներից երեքը, Մըխիթարեան վարդապետներ՝ Սարգիս Թէոդորեան, Գարբիէլ Այվազեան և Ամբրոսիոս Գալֆայեան միաժամանակ հիմք են դնում գրական-հրատարակչական գործունէութեան: Նրանց գործակից է հանդիսանում մի թիւրքահայ,

Ճանիկ Արամեանը, տաղանդաւոր,
 եռանդոտ մի արհեստաւոր (սկըզ-
 բում դերձակ), որ նուիրւում է
 տպարանական գործին և ցոյց է
 տալիս նրա մէջ նուրբ ճաշակ,
 գեղեցկագիտութեան մեծ պաշար:

Արամեանն արդէն փորագրել
 էր տուել հայերէն նոր տեսակի
 տառեր զանազան մեծութիւն-
 ների: Դրանք ձևով շատ չէին
 տարբերւում տպագրական այն
 տառերից, որոնք գործածութեան
 մէջ էին մեզանում սկզբից և եթ...
 Ֆրանսիական նուրբ և քնքոյշ
 ճաշակը տուել էր այդ տառերին
 գեղեցիկ, համաչափ տեսք, բայց
 որ գլխաւորն է՝ փոխել գեղեցկա-
 ցրել էր մեր հին անճոռնի գըլ-
 խատառերը: Ստեղծագործող ե-
 րևակայութիւնը թիւրքահայ ար-
 հեստաւորին և նրա ցուցմունք-
 ներով գործող ֆրանսիացի փո-
 րագրիչներին թելադրել էր տա-
 ուրի մի բազմազանութիւն, որ

ամբողջ մի ճոխութիւն էր մըտ-
ցնում հայ տպագրութեան մէջ:

Այդ բարեկարգութեամբ մինոր
զարագլուխ է ստեղծում մեր
տպագրութեան մէջ: Մինչև այդ
գոյութիւն ունէր տառերի աւան-
դական մի ձև, որ թէև արտա-
յայտում էր զանազանութիւն
ներկայացնող փոփոխութիւններ,
բայց իր հիմնական բնաւորու-
թեամբ մի էր և անփոփոխ: Ճա-
նիկ Արամեանի գործունէութիւ-
նը վերջ է դնում հնութեան, ա-
ւանդականին և սկսում է նորը,
ճոխագոյնը: Այդ կողմից նրա պէս
մի ուրիշ մեծ գործիչ չէ ճանա-
չում մեր տպագրութիւնը:

Վերոյիշեալ երեք վարդապետ-
ները նոյնպէս նորատեսակ տա-
ռեր են գծագրում և փորագրել
տալիս, աշխատելով բոլորովին
նոր սկզբունք իրականացնել, այն
է՝ տառերը ուղղաձիգ են, ոչ թե-
քուած, աւելի կոլոր ձև ստացած,

նմանուելով իրանց ծգագրութիւն-
 ներով լատինական տառերին: Պա-
 րիզեան այս գեղեցիկ վերանորո-
 գութիւնը ընդ միշտ վճնգում է
 հայ տպարանից գրաշարներին
 այնքան դժուարութիւններ պատ-
 ճառող պոչաւոր տառերը, ծոցա-
 գրերը, կոտրուող տառերը: Այլ
 ևս հայ տպագրութիւնը եւրոպա-
 կան ազգերի տպագրութեան սս-
 տիճանից ցած չէ: Նա ունի տա-
 ուրի մի ճոխ բազմազանութիւն,
 սկսած ամենափոքրից (տպարա-
 նական լեզուով նօնպարէյլ) մին-
 չև շատ խոշորները և ամենքը
 գեղեցիկ, նուրբ:

Այսօր էլ մեր տպարաններում
 ձանխկեանի և երեք վարդապետ-
 ների տառերն են տիրապետում:
 Այդ ժամանակներից յետոյ փոր-
 ձեր շատ են եղել նոր նոր ձևեր
 հնարելու, բայց ոչ ոք չէ կարո-
 դացել գերազանցել Պարիզեան
 ձևերը:

Արամեանի տպարանը Պարիզում գործել է 1854 – 1861 թուականները: Եօթը-ութ տարիների ընթացքում այդտեղ կենտրոնացած էր մի եռանդուն գործունէութիւն, որ տալիս էր պարբերական հրատարակութիւններ, մեծ ու փոքրիկ գրքեր, որոնք այսօր էլ հայ տպագրութեան գերազանց գեղեցկութիւնն են ներկայացնում: Գուցէ միայն Վենետիկը կարողացած լինի մրցակից հանդիսանալ այդ տպագրութիւնների վերաբերմամբ, այն էլ այն պատճառով, որ նա ձեռք բերեց Պարիզեան տառերից մի քանի տեսակներ և սկսեց նրանցով տպագրութիւններ անել:

1861 թուին ճանիկ Արամեանը իր տպարանը տեղափոխեց Մարսէլ, բայց այդտեղ երկար չըմնաց և տարաւ իր ամբողջ գործը Կ. Պօլիս, ուր մինչև իր մահը (1879) և այնուհետև էլ մինչև վերջին

ժամանակներս նրա տպարանը առաջինն էր, և նրա տառերը դուրս մղեցին բոլոր ուրիշ տեսակ տառերը: Այսօր ամբողջ Կ. Պօլիսը Արամեան տառեր է (աննշան բացառութեամբ) գործածում:

Արամեանից յետոյ Պարիզում տպարան բաց արաւ Կարապետ վարդապետ Շահնազարեանը: Նրա հեռանալուց յետոյ զաղարում է հայերէն տպագրութիւնը Ֆրանսիայի մայրաքաղաքի մէջ մինչև 1890-ական թուականների կէսը: Այս ժամանակները հայկական ահուկի կոտորածներից փախած հայ մտաւորականներից շատերը հաստատուեցին Պարիզում և վերանորոգեցին հայ տպագրութիւնը, բայց, իհարկէ, ոչ նախկին (Արամեանի ժամանակի) փայլով: Հրատարակեցին ամսագիրներ (Կ. Բասմաջեանի «Բանասէր», Ա. Չօպանեանի «Անահիտ», «Համալ-

սարան» և այլն, գրքեր: Ներկայումս հայերէն հրատարակութիւններով Պարիզում գրադուում է միայն Արշակ Զօպանեանը:

Ֆրանսիայի Մարսէլ քաղաքն էլ, որ իբրև խոշոր առևտրական կենտրոն, նշանաւոր դեր է կատարել հայ վաճառականների համար, իր տեղն ունի նաև XIX դարի մեր տպագրութեան մէջ: 1885 թուականից այդտեղ հաստատուեց թիւրքահայ յայտնի գործիչ և գրող Մկրտիչ Փորթուգալեանը և հիմնեց իր «Արմենիա» թերթը, որ այսօր էլ գոյութիւն ունի և որ մեր նորագոյն պատմութեան մէջ գրաւում է արժանաւոր տեղ իր կատարած դերով:

4

ԹԻԻՐՔԻԱ

XVIII դարում Կ. Պօլսի մէջ բացուած տպարաններից մի երկուսը գործում էին և XIX դարի առաջին տասնամեակներում: Սակայն գրականութիւնը համարեա ոչնչով չէ տարբերւում նախընթաց դարի գրականութիւնից՝ մինչև քառասնական թուականները:

Այդ ժամանակից Կ. Պօլիսը սկսում է կերպարանափոխուել: Թիւրքական հին բռնակալութիւնը թուլանում է, ընդունում է եւրոպական մի քանի սկզբունքների կիրառութիւնը: Այդ ժամանակներն էլ (1833—1855) սկիզբ է առնում և առաջանում է Կ. Պօլսի հայոց մամուլը («Լրոյ Գիր», «Ազատարար Բիւզանդեան», «Ազատարբը», «Սուրհանդակ Կ.

Պօլսոյ», «Հայաստան», «Մասիս», «Նոյեան Աղաւնի» և այլն): Վերանորոգութեան պահանջը զգալի է թէ պետական կազմակերպութեան և թէ հասարակական առաջաւոր խաւերի մէջ:

Հայկական կեանքը եռուն շարժումների ասպարէզ է դառնում: Եւրոպական կրթութեան հետ նոր սերունդ է առաջանում: Գրականութիւնը, նոր, աշխարհիկ սկզբունքների վրայ է հաստատւում: Զարգանում է լրագրութիւնը: Հրապարակական խօսքի անհրաժեշտութիւնը զգացուած է այնպիսի մեծ շափերով, ինչպէս ոչ մի ուրիշ հայաբնակ վայրում: Արիւմի պատերազմից յետոյ քաղաքական շարժումները թիւրքիայի մէջ աւելի ընդարձակւում են և նոյն իսկ խրախուսւում թիւրք կառավարութեան կողմից: Հայերի մէջ սկսւում է այն մեծ շարժումը, որ ստեղծւում է թիւրքահա-

յերի ազգային Սահմանադրութիւնը:

Այս բոլոր հանգամանքները դարձնում են Կ. Պօլիսը մի մեծ և չափազանց կարևոր կենտրոն, որ թէև հայութեան համար մի գաղթավայր է, բայց կենտրոնացնում է իր մէջ ամբողջ թիւրքահայութեան միտքն ու կուլտուրական-քաղաքական շահերը: Այս դիրքին համեմատ էլ տպագրութիւնը գնալով ընդարձակ չափեր է ընդունում: Կայ մի ժամանակ, և այս 60-ական և 70-ական թուականների շրջանն է, երբ Կ. Պօլսի հետ մրցել չէ կարող հայարնակ և ոչ մի վայր, մանաւանդ պարբերական մամուլի կողմից:

Քաղաքական շարժումները զարգացնում են հայրենասիրութեան գաղափարը, հասցնելով նրան ամենարարձր աստիճանի, ազգամոլութեան: Բանաստեղծութիւնը համարեա միայն այս շեշտերով

է ապրում, եթէ չը հաշուենք Պէ-
շիկթաշիեանի և Դուրեանի քնա-
ւերգութիւնները, թատերագրու-
թիւնն ու վիպագրութիւնը թոյլ
են, չեն տալիս աչքի ընկնող գոր-
ծեր:

Իրանց գործունէութեամբ ա-
նուն ստացած տպարաններ են
Արապեան, Միւհենտիսեան, Արա-
մեան (որ, ինչպէս տեսանք, մի
ամբողջ յեղափոխութիւն է մտցը-
նում մեր տպագրական գործի
մէջ), Գաֆաֆեան, Քիւրքճեան,
Պօյաճեան:

Ութսունական թուականներից
գրական շարժումն ընդունում է
նոր ուղղութիւն: Առաջանում է
և զարգանում իրապաշտ դպրոցը
վիպագրութեան մէջ (Արփիա-
րեան, Զոհրապ, Հրանդ, Բաշա-
լեան, Կամսարական), տրամա-
դրութիւնների բանաստեղծութիւ-
նը մի շարք երիտասարդ գրողնե-
րի անուններ է յայտնի դար-

ձնում (Չօսպանեան և ուրիշները): Պարբերական մամուլը ներկայանում է մեծ օրաթերթերի կերպարանքով («Արևելք», «Մասիս», «Հայրենիք»):

Սակայն այդ գրական կենդանութիւնը հազիւ մի 10—15 տարի տևելուց յետոյ, խեղդուեց Արդիւլ-Համիդի գազանային բռնակալութեան ճանկերում: Դաժան հալածանքների ենթարկուեց միտքը: Գրողներից շատերը փախան, մամուլի և գրականութեան համար սկսուեց մի անկում, մի ողորմելի, նոյն իսկ անպատիւ կացութիւն, որ շարունակուեց մինչև 1908 թուականը, երբ ընկաւ Համիդի բռնակալութիւնը և յայտարարուեց մամուլի ազատութիւն:

Կ. Պօլսի հայ տպարանները նորից տենդային գործունէութիւն սկսեցին: Պարբերական հրատարակութիւնները իրար հետևից բըս-

նում էին սունկի արագութեամբ,
 գրքերը, բրօշիւրները հրապարակ
 էին թափւում մեծ առատու-
 թեամբ: Նոյն իսկ յեղափոխական
 կուսակցութիւնները հիմնեցին
 իրանց օրգանները, որոնք ներ-
 կայումս ամենից ազդեցիկներն
 են թիւրքիայում: Բայց չէ կա-
 րելի ասել թէ շատ զարգացաւ և
 գեղեցիկ գրականութիւնը: Նախ-
 կին շրջանում անուն հանած հե-
 դինակների անունների վրայ
 (Սիպիլ, Զապէլ, Զարգարեան)
 քիչ անուններ աւելացան: Քա-
 ղաքական կեանքն է, որ սահմա-
 նադրական թիւրքիայում կլանում
 է միւս բոլոր մտաւոր շահերը:

Համիդեան շրջանում Կ. Պօլսի
 հայ տպարանների մէջ յայտնի
 անուն ստացան Մատթէոսեան,
 Պէրպէրեան, Տէր-Ներսիսեան և
 ուրիշները:

Կ. Պօլսից դուրս հայ տպագրական ամենանշանաւոր կենտրոնն է Ջմիւռնիան:

1830-ական թուականների վերջերում այդտեղ հաստատուած ամերիկացի բողոքական միսիօներները բաց են անում տպարան, սկսում են հրատարակել «Շտեմարան Պիտանի Գիտելեաց» անունով պարբերական հանդէսը աշխարհարար լեզուով: Հանդէսը մի քանի տարի գոյութիւն պահպանեց: Բայց միսիօներները այնուհետեւ էլ շարունակեցին իրանց գրական գործունէութիւնը և հրատարակեցին կրօնական բարոյագիտական գրուածքների մի մեծ բազմութիւն, համարեա բացառապէս թարգմանական:

Ջմիւռնիայի հայ մտաւորականութիւնը խմբուած էր տեղային Մեսրոպեան վարժարանի շուրջը: Նա էլ սկսում է գործել և 1840 թուականից սկսում է հրատարա-

կել«Արշալոյս Արարատեան» թերթը (խմբագիրը Ղուկաս Պալտազարեան), որին վիճակուած էր մի բացառիկ դեր կատարել մեր մամուլի պատմութեան մէջ: Չը նայած իր փոքր ղիրքին, նա, հրատարակուելով շաբաթը մի անգամ, ազդեցիկ դեր ստացաւ իբրև լուրջ և լաւատեղեակ հրատարակութիւն, որ տեղեկութիւններ էր տալիս ամեն տեղ ցրուած հայերի և մասնաւորապէս Հընդկաստանի հայերի կեանքից: Կրագիրը հրատարակուեց և իր խմբագրի մահից յետոյ էլ, մինչև 1886 թուականը:

1860-ական թուականների շարժումները մեծ ոգևորութիւն են առաջացնում և Չմիւռնիայի փոքրութիւ հայ գաղութի մէջ: Հրատարակում են մի շարք պարբերականներ, որոնց մէջ երիտասարդ գրողները մեծ աշխոյժով քարո-

դում են առաջադիմութիւն, եւրոպականութիւն:

Բայց Ջմիւռնիայի գրական շարժման սիրտը Տէտէեան վաճառական եղբայրների հիմնած տպարանն էր: Տէտէեանները հանդիսացան տպարանատէր-հրատարակիչներ՝ եւրոպական մշտքով, միակ օրինակը հայերի մէջ, որ այլևս չը կրկնուեց մինչև այսօր:

Նրանք սկսեցին մեծածախս, բազմահատոր հրատարակութիւններ, համարեա բացառապէս թարգմանութիւններ եւրոպական վիպագրութեան (գլխաւորապէս, իհարկէ, Ֆրանսիականի) այն ժամանակուայ գլուխ գործոցների: Այս կողմից զարմանալի մեծ է այդ նշանաւոր հրատարակիչների կատարած դերը մեր գրականութեան պատմութեան մէջ: Տէտէեան հրատարակութիւնները մեծ տարածում ստացան, ընթերցա-

նութեան սէրը զարգացրին, գրական-գիղարուեստական ճաշակ ստեղծեցին և այսօր էլ մեր գրադարանների մէջ իրանց պատկանելի տեղն ունին: Եթէ Կ. Պօլիսը մրցակից չունէր իր պարբերական մամուլի և գրականութեան ոչ-գեղարուեստական ճիւղին վերաբերուող հրատարակութիւններով, Զմիւռնիան էլ, շնորհիւ Տէտէեանների, բոլորովին անմրցակից էր ընթերցանութեան գրքերի, վէպերի կողմից:

Եւ որ զարմանալին է, այսքան մեծ գործ կատարած տպարանը, արհեստի տեսակէտից, բաւական խեղճ բան էր: Տպագրութիւններ կատարում էր ձեռքի մամուլի միջոցով, աղքատ էր տառերի կողմից, խեղճ ու անարուեստ էր:

Զմիւռնիայի գրական շրջանը տուել է այնպիսի հմուտ թարգմանիչներ, ինչպէս ևն Չիլինկա-

րեան, Նուպարեան, Մամուրեան:
Վերջինս միայն շնորհալի թարգ-
մանիչ չէր, այլ և տաղանդաւոր
հրապարակախօս և առհասարակ
վերին աստիճանի բեղմնաւոր գրա-
կան գործիչ: Մեր պարբերական
մամուլի պատմութեան մէջ պա-
տուաւոր տեղ է բռնում նրա
«Արևելեան Մամուլ» ամսագիրը,
որ հիմնուեց 1872-ին և շարու-
նակուեց մինչև 1909 թուականը:
Մամուրեանը տպարանատէր էլ
էր:

1908 թ. թիւրքական յեղափո-
խութիւնը Չմիւռնիայում էլ տպա-
րանական գործի կենդանութիւն
առաջացրեց: Հրատարակում են
թերթեր («Դաշինք», «Աշխա-
տանք»): Ներկայումս այստեղ
լոյս է տեսնում «Հայ Գրակա-
նութիւն» անունով մի գուտ
գրական հանդէս:

50-ական թուականների եռանդուն շարժումները հրաշքի նման մի երևոյթ առաջացրին և հայ հայրենիքի խորքերում: Թիւրքաց Հայաստանի հողը տպարանական մամուլ չէր տեսել Գուտենբերգից ի վեր: 50-ական թուականների երկրորդ կէսին էր որ Մկրտաւիչ Խրիմեան վարդապետը (Հայրիկ) Կ. Պօլսից մի փոքրիկ տպարան տարաւ Վարազայ վանքը, ուր հրատարակում էր «Արժիւ Վասպուրականի» անունով տետրակներ ամսէ ամիս: Հասկանալի է թէ այդպիսի մի տեղում որքան խեղճ ու կրակ բան պիտի լինէր տպագրութիւնը:

Բայց և այնպէս, տպարանը մի ամբողջ փայլուն շերտ բաց արաւ գաւառական մութ իրականութեան մէջ: Նրա մի փոքրիկ բաժինն էլ տեղափոխուեց Մուշի ս. Կարապետ վանքը, ուր սկսեց հրատարակուել «Արժուիկ Տա-

րօնոյ» թերթը: Երկու պարբերականներն էլ գաւառների թշուառ, հարստահարուած ազգաբնակութեան բերանը դարձան: Նրոնք առաջին աղաղակներ էին, որ լսուժ էին հայ երկրի խորքերից և ուշադրութիւն էին հրաւիրում ժողովրդի սղբալի դրութեան վերայ:

«Արծիւ Վասպուրականի» ամսագրի դադարումից յետոյ էլ Վարազի տպարանը մի ժամանակ գործում էր Վլանում: Տպեց մի քանի գրքեր, որոնք շատ ուշադրաւ են և կարող են գաւառական գրականութեան նախահայրն անուանուել:

Այսքան սքանչելագործ էր տպարանը: Գրականութիւն ստեղծում էր նոյն իսկ այնպիսի խուլ անկիւններում, ուր մինչև նրա երևան գալը մահուան լութիւն էր տիրում:

Քառասնական թուականներին տպարան է բացուած և Նրուսա-դէմի հայոց վանքում: Նա հրատարակում է գլխաւորապէս եկեղեցական և կրօնական գրքեր և լաւ անուն է հանում այդ ասպարէզում:

Գրական գործունէութիւնը աւելի եռանդուն բնաւորութիւն ստանում է Եսայի պատրիարքի ժամանակ (1864—1885): 1869-ից Միաբանութիւնը սկսեց հրատարակել իր ամսագիրը՝ «Սիօն» անունով, որ 7 տարի շարունակուեց: Հրատարակութիւնները կրօնական բովանդակութեամբ էին, բայց նրանցից շատերը լուրջ ձեռնարկութիւններ են: Տպարանական գործին պատիւ բերող հրատարակութիւն է «Համարարատը»:

Ներկայումս տպագրութիւնը Նրուսադէմում միանգամայն ընկած է:

Գրական մի վանք էլ Կ. Պօլսի մօտերքում է գտնուում— Արմաշ, Վաթսունական թուականների երկրորդ կէսից այդտեղ սկսում են հրատարակել «Յոյս» անունով ամսագիրը, բաւական հետաքրքրական բովանդակութեամբ. նրա մէջ տպւած թարգմանական մի քանի վէպեր լոյս են տեսնում առանձին հրատարակութեամբ:

1908 թուականի յեղափոխութիւնը հնարաւորութիւն տուեց որ թիւրքահայ գաւառը իր ձայնն ունենայ երկրի ընդհանուր քաղաքականութեան մէջ: Եւ այսպիսի իրաւունք ստացած մի ժողովուրդ ամենից առաջ, իհարկէ, տպագրական մամուլի կարիք պիտի զգար: Հետզհետէ Էրզրումը, Նարբերդը, Վանը, Մարզուանը,

Նիկոմիդիական հայ տպարաններ
ունեցան, որոնք և գործում են
մինչև այսօր: Բնորոշ հանգամանք
է որ այդ տեղերում լոյս են տես-
նում միմիայն պարբերական հրա-
տարակութիւններ *) և գրակա-
նութիւն, լայն մտքով, դեռ գո-
յութիւն չունի թիւրքաց Հայաս-
տանում:

Պատճառը, իհարկէ, գրական
ոյժերի պակասութիւնն է: Մինչ-
դեռ պարբերական հրատարակու-
թեան համար բաւական է մի
քանի մարդկանց գործակցութիւ-
նը: Այդ փոքրիկ պահանջին բա-
ւարարութիւն տուող գաւառա-
կան տպարաններն էլ, մեծագոյն
մասամբ, խեղճ բաներ են:

*) Յիշատակենք զբանցից մի քանիսը.
Էրզրում—«Յառաջ», Տրապիզոն.—«Պօն-
տոս» և «Բժիշկ», Պարբերիչ՝ «Նիւրատ»,
Մարզուան—«Հայկունի», Նիկոմիդիա—
«Բիւթանիա», Վան—«Վանտոսպ» և «Աշ-
խատանք», Ամասիա—«Ամասիա»:

5

ՌՌԻՍԱՍՏԱՆ.

XIX դարի սկզբում, բացի Աստրախանի տպարանից, որ չէր էլ գործում, հայերէն տպարան կար և Պետերբուրգում: Նա պատկանում էր սարկաւազ Յովհաննիսեանին և տպագրեց, ի միջի այլոց, Բրիտանական Լեզերութեան ծախսով, «Աստուածաշունչ», «Աւետարան» և այլն: Քսանական թուականների վերջերից այդ տպարանը անցնում է Լազարեան ձեռնարանին և տեղափոխւում է Մոսկվա:

Այնուհետև հայերէն տպագրութիւններ Պետերբուրգում տեսնում ենք յիսնական թուականներին: Նրանք հրատարակւում են Եանսօն գերմանացու տպարանից:

Այդ թուականներին է որ Ռափայէլ Պատկանեանը (Գամառ-Քաթիպայ) սկսում է վերին աստիճանի եռանդուն հրատարակչական գործունէութիւն: Ինքը լինելով աղքատ ուսանող, կարողանում է, ահագին զժուարութիւններով, ոչ միայն առաջ տանել իր հրատարակութիւնները, այլ և ձեռք բերել Եանսօնի տառերը և բաց անել սեփական տպարան, որ 60-ական թուականների առաջին կէտում բազմաթիւ հրատարակութիւններ է անում, դրանց մէջ և առաջին հայերէն լրագիրը Պետերբուրգում («Հիւսիս»):

Միաժամանակ Գիտութիւնների Ակադեմիան էլ իր բազմալեզուեան տպարանում բաց է անում հայկական մի աղքատ բաժին, բաղկացած համարեա միայն երկու տեսակ հնաձև և տգեղ տառերից, որոնք այսօր էլ դեռ պահպանում են իրանց գոյութիւնը:

Ակադեմիայի տպարանի հայերէն բաժինը համարեա բացառապէս նուիրուած էր և է այժմ համալսարանի արևելեան ֆակուլտէտում գործող հայագէտների (Բերոյեան, Քերովրէ Պատկանեան, Մառ, Ադոնց և ուրիշները) և տպագրած ունի մեծ թուով հայագիտական աշխատութիւններ:

Ռ. Պատկանեանին, իբրև հրատարակիչ, յաջորդում է Միքայէլ Միանսարեանը, որ գնում է հայերէն տառեր և դրանցով միշարք տպագրութիւններ է անում սեղական ուս տպարաններում: Ութսունական թուականներին հայերէն բաժինն ունի Սկորոխոզովի տպարանը, ապա բացւում է «Պուշկինեան» հայ տպարանը:

Սրանք են այն գործարանները, ուր կենտրոնացաւ Պետերբուրգի հայ փոքրիկ գաղութի գրական գործունէութիւնը XIX դարի սկզբից մինչև մեր օրերը: Այդ

գրականութիւնը, սակայն, մի ան-
նշան բան չէ, այլ շատ պատուա-
ւոր տեղ է բռնում մեր նորագոյն
կեանքի պատմութեան մէջ: Նա
բազմակողմանի է և ժամանակին
մեծ ազդեցութիւն է թողել հայ-
կական կեանքի վրայ, ծառայե-
լով նրա վերածնութեան:

Մի կողմ թողնելով գրքերը,
մենք կը յիշատակենք այստեղ Ս.
Գուլամիրեանի «Արաքս» պատ-
կերագարդ հանդէսը, որ թէև եր-
կար չը շարունակուեց և շատ գրք-
քեր չը տուեց, բայց այսօր էլ մնում
է մի հատիկը մեզանում իր ար-
տաքինով և բովանդակութեամբ:

Ներկայումս գրական գործու-
նէութիւնը Պետերբուրգում խլա-
ցած է:

—
Պետերբուրգից աւելի նշանա-
ւոր է հայերի տպագրական գոր-
ծունէութիւնը Ռուսաստանի միւս
մայրաքաղաքում, Մոսկվայում:

Այստեղ էլ, դարի սկզբում, Լազարեան ձեմարանի տպարանից առաջ, հայերէն տառեր պահում էր և տպագրութիւններ անում էր Աւգուստ Սեմինի տպարանը, որից տառերը յետոյ անցան Վօլդեմար Գօթիէ Քրանսիացի տպարանատիրոջը (որ և յայտնի գրավաճառ): Մինչև 1850-ական թուականների երկրորդ կէսը թէ Լազարեան ձեմարանի և թէ Գօթիէի տպարանները հրատարակում էին ոչ միայն Մոսկվայում ապրող հայերի աշխատութիւնները, այլ և գրսից, ուրիշ քաղաքներից ուղարկուածները: Հրատարակութիւններ անում էր և Լազարեան ձեմարանը, գլխաւորապէս դասագրքեր իր աշակերտների համար:

Բայց հետզհետէ Լազարեան ձեմարանի տպարանը խլացրեց միւս տպարանի գործունէութիւնը և իր մէջ կենտրոնացրեց բո-

լոր հայերէն տպագրութիւնները: Նա բերել տուեց արագատիպ մեքենաներ, Վիէննայի Մխիթարեան տպարանի մայրերը և մաքուր, ճաշակաւոր հրատարակութիւններ էր անում: Դա մայրաքաղաքին վայել մի բարեկարգ տպարան էր և նրա ձուլարանը վիէննական տառեր էր մատակարարում Ռուսաստանում գործող միւս տպարաններին: Այդ տառերից առան Միանսարեանը, Թիֆլիսի, Շուշու տպարանները: Երբ Լազարեան Ճեմարանի տպարանը ծախսուեց, հայերէն տառերի մայրերն անցան Օտտօն Հերբէկ գերմանացի ձուլարանատիրոջ, որ մասամբ բարեփոխեց տառերը, ինքն էլ աւելացրեց նոր տեսակի տառեր ու դարձաւ Ռուսահայ տպարաններին տառեր մատակարարող:

Լազարեան Ճեմարանի տպարանից յետոյ Մոսկվայի հայերէն

հրատարակութիւնները կատարուում էին տեղային օտար տպարաններում (օր. Կուզրեալցեակայի, Գատցուկի): Զուլարանատէր Հերրէկն էլ ունէր տպարան, որտեղից շատ հայերէն հրատարակութիւններ լոյս հանեցին: 90-ական թուականներից հայերէն հրատարակութիւնների կենտրոնավայր են դառնում Բարխուդարեանի, ապա և Աւետիքեանի տպարանները, որոնք գոյութիւն ունին և այժմ:

Յայտնի է թէ Մոսկվան որքան կարևոր դեր է կատարել մեր գրականութեան պատմութեան մէջ: Լազարեան ճեմարանը իր հիմնարկութեան սկզբի ժամանակներից մինչև եօթանասունական թուականները ուսաստանայոց մտաւոր առաջնակարգ կենտրոններից մէկն էր, եթէ ոչ միակը: Նրա գլխաւոր հոգան էր հայերէնագիտութիւնը: Այդ աս-

պարէզում աշխատել են Սալլանթեան, Էմին, Մսերեան, Խալաթեան, որոնց գործերն էլ զանազան ժամանակ հրատարակուել են Մոսկվայում:

Նոյն ճեմարանի մէջ խմբուած հայ մտաւորականներն էին, որ հիմնեցին պարբերական մամուլ: Այստեղ էին գործում Ստեփանոս Նազարեանը և Նալբանդեանը իրանց «Հիւսիսափայլով», որ սկսուեց 1858-ին և շարունակուեց մինչև 1864 թ., մի ամբողջ փայլուն շերտ մտցնելով մեր կեանքի մէջ: «Հիւսիսափայլի» շրջանը Մոսկվայի գաղութի ազդեցութեան ամենափայլուն ժամանակն էր: Վիպագրութիւնը, բանաստեղծութիւնը, թատերագրութիւնը, միացած ազդու հրապարակախօսութեան հետ, այնպիսի հեղինակութիւն տուին Մոսկվայի հայ գործիչներին, որ թւում էր թէ հայոց նոր գրականութիւնը ընդ

միշտ իր համար անշարժ բնակութեան վայր ընտրել է Ռուսաստանի հին մայրաքաղաքը՝

Բացի «Հիւսիսափայլից», Մոսկվայում հրատարակուեցին «Ճոքաքաղ» ամսագիրը, առաջինի հակոտնեան, «Համբաւաբեր Ռուսիոյ» թերթը:

Սակայն այս բոլոր հրատարակութիւններից 60-ական թուականների երկրորդ կէսում մնացել էր միայն յիշողութիւն: Մոսկվայի գաղութը ինքն իրան լռութեան դատապարտեց մինչև եօթանասնական թուականների վերջերը, երբ հայոց հարցի յարուցած հասարակական եռանդուն շարժումը արձագանգ տուեց և այնտեղ, առաջ բերելով վերանորոգուած «Փարոս Հայաստանի» պատկերազարդ պարբերական հրատարակութիւնը (Զ. Մսերեանի), մի գեղեցիկ տպագրական գործ: Տա-

սը տարի անցած՝ հրատարակուել սկսում է «Հանդէս Գրականական և Պատմական» ժողովածուն, տարին երկու գիրք, որ շարունակւում է մի քանի տարի:

Վերջին տարիներս Մոսկվայի գրական գործունէութիւնը հազիւ հազ կարողանում էր իր գոյութիւնը ցոյց տալ հայագիտական մի քանի հրատարակութիւններով: Ներկայումս այնտեղ հրատարակւում է «Մարտ» անունով մի երկշաբաթաթերթ: Իսկ տեղական հայ ուսանողութիւնը տարին մի անգամ հրատարակում է «Գարուն» անունով մի ժողովածու գրական բովանդակութեամբ:*)

*) Մոսկվայի գրականութեան մէջ անուն հանել են, բացի յիշուածներէց, Ս. Շահ-Ազիզ, Յ. Յովհաննիսեան, Ա. Ծատուրեան, Վ. Տէրեան, Քուչակ-Յովհաննիսեան, Կ. Կուսիկեան և այլն:

Ղրիմի ափին մի փոքրիկ քաղաք կայ, Թէոդոսիա անունով, որ այսօր էլ Ռուսաստանի գաւառական աննշան անկիւնների ընդհանուր դրութիւնից դուրս համարուելու ոչ մի արժանաւորութիւն չունի: Բայց մեր գրականութեան պատմութեան մէջ՝ այդ քաղաքը շատ բնորոշ նշանակութիւն ունեցող մի դեր է կատարել, ցոյց տալով թէ ինչպէս է տպարանը նոյն իսկ այդպիսի մի աննշան վայրում գրականութիւն ստեղծում:

Գարրիէլ վարդապետ Այվազեանը, հեռանալով Պարիզից, ուր, ինչպէս տեսանք, գործում էր Մխիթարեան Միաբանութիւնից հեռացած վարդապետների հետ, բաց արաւ Թէոդոսիայում Խալիբեան դպրոցը, որ այսօր այնքան իր դաստիարակչական գործով չէ յայտնի, որքան իր տպարանով: Դա Պարիզի նշանաւոր տպարանի

մի մասն էր, տեղափոխուած Ռուսաստան և սկսեց գործել 1860 թուականից, դարձնելով մինչև այդ անյայտ ու աննշան թէոզոսիան մի Պարիզ, ի հարկէ, միմիայն հայ տպագրութեան տեսակէտից:

«Մասեաց Աղաւնի» ամսագիրը Պարիզից տեղափոխուեց Խալիբեան դպրոցի տպարանը: Բացի զբանից, տպարանը վաթսունական թուականների ընթացքում անդադար հրատարակութիւններ էր անում, տալով դասագրքեր, կրօնական - բարոյագիտական տետրակներ, պատմական աշխատութիւններ, օրացոյցներ, գեղարուեստական գրականութիւն:

Տպարանի ամենածաղկած դրութիւնը այն ժամանակն էր, երբ Այվազեան վարդապետն ապրում էր թէոզոսիայում և Բեսարաբիայի թեմի առաջնորդ էր: Ծառկած դրութիւն ասելով, մի-

այն հրատարակուած գրքերի քանակութիւնը չը պէտք է հասկանալ, այլ գլխաւորապէս տպագրական արուեստը: Այս կողմից Թէոդոսիայի տպարանը, կարելի է ասել, մինչև այսօր էլ հաւասար մրցակից չէ ունեցել ոուսահայերի մէջ: Նորաձև պարիզեան տառերի ճոխութիւն, ճաշակաւոր, մաքուր տպագրութիւն—անա ինչըն է որ այսօր վկայում է թէ մեր տպագրութիւնը որքան յետ է մնացել այն ժամանակից:

Թէոդոսիայի տպարանի միջոցով Ռուսաստան մտաւ Ճանիկ Արամեանի, Գալֆայեան և Այվազեան վարդապետների ջանքերով կատարուած տպագրական մեծ վերանորոգութիւնը, որ, սակայն, ոուսահայերի մէջ այնքան մեծ ընդունելութիւն չը գտաւ, ինչպէս թիւրքահայերի մէջ:

Այվազեանի Թէոդոսիայից հեռանալուց յետոյ էլ Խալիբեան

տպարանը հրատարակութիւններ էր անում, բայց արդէն ոչ առաջուայ շուքով: Ի միջի այլոց, այդտեղ էր տպւում «Իաստիարակ» դպրոցական թերթը:

1873—1874 թուականներին փակուեց դպրոցը, նրա հետ և գեղեցիկ տպարանը, որի տառերի մայրերը ցրուեցին այս ու այն կողմ:

Այս տպարանի գրաշարներից մէկը, Տէր-Աբրահամեան, տպարան բաց արաւ Ռոստով քաղաքում, հայերէն գրքեր տպեց, բայց արդէն Թէոդոսիայի տառերից ոչ մէկն էլ չունէր:

1890-ական թուականներին Սոր Նախիջևանում երևան եկաւ Զամինեանի և Քերլեանի (ապա Աւագեանի) տպարանը որ գործ էր անում Թէոդոսիայի տառերը,

բայց արդէն սաստիկ մաշուած գրութեան մէջ: Նոյն այս քաղաքում տպագրական գործունէութիւն առաջացաւ 1900-ական թուականներին: Գոյութիւն ստացաւ նոյն իսկ պարբերական մամուլ («Մեր Չայնը», այժմ՝ «Լոյս» շաբաթաթերթ):

Թիֆլիսը թէև 1801 թուականից էր մտել ռուսաց տիրապետութեան տակ, բայց մօտ քառորդ դար ոչ մի տպարանական գործունէութիւն չունէր իր մէջ:

Ներսէս Աշտարակեցին բաց արաւ իր դպրոցը Թիֆլիսում 1824 թուին: Վաղուց նա մտադրուած էր Վենետիկի Մխիթարեան վանքի նման մի գրական հիմնարկութիւն ստեղծել Հայաստանում: Այս միտքը նա երազում էր իրաւործել իր դպրոցի միջոցով,

դարձնելով նրան գրական մի կենտրոն: Հարկաւոր էր ունենալ տպարան: Նրա բարեկամ և գործակից Գէորգ Արծրունին, Եւրոպայում ճանապարհորդելիս, գրնում է Ամստերդամում հայերէն տառերի մայրեր (Պոշտարեանի տառերի տեսակից) և նուիրում է Ներսիսեան դպրոցին:

Դա առաջին մասնաւոր տպարանն էր Թիֆլիսում: Չը նայած իր աղքատութեան, չը նայած արուեստի խեղճ գրութեան, Ներսիսեան դպրոցի տպարանը մի նշանաւոր երևոյթ էր Կովկասի մայրաքաղաքում: Մինչև 1860-ական թուականները նա միակ տեղն էր, ուր տպւում էին հայերէն գրքեր*):

Այստեղ էին տպւում «Կովկաս»

*) Այդ միջոցին բացուեց և Արգոնեան եղբայրների տպարանը, բայց աչքի բնկնող դեր չը կատարեց և երկար էլ կեանք չունեցաւ:

և «Մեղու Հայաստանի» լրագիրները (առաջինը՝ 1844—1846, երկրորդը՝ 1858-ից)։ Այս տպարանի տառերով էր որ տպւում էր Գաբրիէլ քահ. Պատկանեանի «Արարատ» ամսագիրը (1850—1851)։ Նոյն այս տպարանն էր, որ 1858-ին տպագրեց Պաշատուր Արովեանցի «Վէրք Հայաստանի»-ն։

Սակայն նոյն յիսունական թուականների վերջում հայ տպագրութեան գործը թիֆլիսում նշանաւոր առաջադիմութեան է հասնում։ Երկու ընկերներ, Գաբրիէլ Մելքումեան և Համբարձում Էնֆիաճեան, բաց են անում տպարան։ Առաջինը շուտով թողնում է գործը, որ և մնում է Էնֆիաճեանին։ Սա թէ տպարանատէր է, թէ հրատարակիչ։ 1860-ից հրատարակւում է «Կոունկ Հայոց Աշխարհին», իսկ 1862-ից իր ձեռքն է առնում նաև «Մեղու

Հայաստանի» լրագրի հրատարակութիւնը:

Էնֆիւաճեանի տպարանը նշանաւոր ծառայութիւն մատուցեց սուսահայոց տպագրական գրծին նրանով, որ նա գործածութեան մէջ մտցրեց Պարիզի նորաձև հայերէն տառերից շատերը, իսկ Վիէննայի տառերից մի տեսակը, որ գործ էր անում գրքերի համար, բարեփոխեց, հեռացնելով նրանց տգեղ հին գլխազրերը և յարմարեցնելով նրանց Պարիզեան գլխազրերը:

Ստացուեց մի ինքնուրոյն տպարանական գործ, որ կարելի է անւանել Թիֆլիսի տիպ: Աչքի ընկնող մաքուր տպագրութիւն, անցեալի համեմատութեամբ մեծ ճաշակաւորութիւն—այս յատկութիւններով էր որ Էնֆիւաճեանի տպարանը շուտով բոլորովին խլացրեց Ներսիսեան դպրոցի տպարանը և իր ձեռքն առաւ

համարեա բոլոր հայերէն տպագրութիւնները: Այս տիրապետող դիրքը նա պահեց իր ձեռքում համարեա մինչև 1880-ական թուականները: Թէև մինչև այդ էլ նոր տպարաններ բացուեցին և մրցակից հանդիսացան, բայց Էնֆիաճեանի ոյժը իր ձուլարանն էր, որ տառեր էր մատակարարում և միւս տպարաններին*):

Նոյն վաթսուհակաւ թուականներին Էնֆիաճեանի մօտ էին տպւում «Վաճառական» թերթը, «Հայկական Աշխարհ» ամսագիրն էլ յաճախ նրան էր դիմում: Փոխարքայի դիւանատան տպարանը այդ ժամանակ հայերէն տառեր առաւ (Մոսկվայի), տպում էր «Գարուն» ամսագիրը և հայերէն գրքեր:

*) Էնֆիաճեանի տպարանը յետոյ անցաւ Ռօտինեանին և այսօր էլ գոյութիւն ունի, բայց ձուլարանը բոլորովին խափանուած է:

Կէս դարի ընթացքում Թիֆլիսը նուաճել է կենտրոնի դիրքը ոչ միայն Անդրկովկասի, այլ և ամբողջ Ռուսաստանի հայութեան վերաբերմամբ: Պետերբուրգի, Մոսկվայի, Թէոդոսիայի գրական ազդեցութեան շրջաններն անցել են, տեղի տալով Թիֆլիսին, որ մտաւոր կենտրոնի մենաշնորհն ունի, ազդում է, ղեկավարում է գլխաւորապէս իր տպագրական գործունէութեան միջոցով: Արևելեան հայութեան համար նա նոյնն է, ինչ Կ. Պոլիսը՝ արևմտեան հայութեան համար, նոյնպէս մի հայաշատ գաղութ, որից դաւառները ստանում են ամեն ինչ—և՛ ղեկավարող հրապարակախօսութիւն, և՛ գեղարուեստական գրականութիւն, և՛ դասագիրք ու գիտութիւն:

Եօթանասնական թուականներից հայ մտաւորակամութիւնը Թիֆլիսում աւելի ևս ազդեցիկ

դիրք է ստանում: Աւելանում են նոր պարբերական հրատարակութիւններ («Մշակ», «Փորձ», «Մանկավարժական թերթ», յետոյ և «Արձագանք», «Նոր-Դար», «Վարժարան», «Աղբիւր», «Տարագ», «Մուրճ», «Լումայ», «Արշալոյս», «Ազգագրական Հանդէս»): Դրա համեմատ դարգանում է տպարանական գործունէութիւնը և հայերէն հրատարակութիւններով յայտնի են դառնում Յ. Մարտիրոսեանի, Վարդանեանի, Շարաձէի, Վրաց Հրատարակչական Ընկերութեան, «Արօր», Մ. Մարտիրոսեանի տպարանները:

Հայերէն տառերի հոգսը իր վրայ է վերցրել գերմանացի Մադէրի ձուլարանը, որ բազմաթիւ փորձեր է անում նոր, ամենայարմար և գեղեցիկ ձևեր տալու մեր տառերին, բայց յաջողութիւն չէ ունենում և պարի-

գեան ձևերը մնում են դարձեալ անգերազանցելի:

XIX դարի վերջում Թիֆլիսը միակ տեղն է, ուր գործում է հայ միաքը աչքի ընկնող եռանդով: Թիւրքիայում տիրող քաղաքական անհանդուրժելի կացութիւնը առաջնութիւն է տալիս Թիֆլիսին նաև Թիւրքահայերի վերաբերմամբ: Ռուսահայ գաւառներում համարեա ըլլորովին դադարել է և այն մասնակի գըրական տպագրական գործունէութիւնը, որ երբեմն-երբեմն երևան էր գալիս այնտեղ:

Թէև Ռուսաստանում էլ տպագրական պայմանները տասնեակ տարիներից ի վեր նպաստաւոր չէին, բայց Թիֆլիսը միանգամից իր ձեռք բերած բարձր հեղինակութիւնն է վայելում, այդտեղ են գնում այն ըլլոր մարդիկ, որոնք իրանց մէջ գրական կոչում են զգում: Այդտեղ են գնահատ-

ուում, հոչակ ստանում գրական տաղանդները *): Այդտեղ են կազմւում գրական հասանքներ, քաղաքական ու հասարակական գաղափարների գունաւորումներ, կուսակցութիւններ: Մի խօսքով՝ այդտեղ է լիակատար կերպով արտայայտւում հայկական կեանքը տպագրութեան միջոցով:

Ռուսական յեղափոխութիւնը

*) Հրատարակութեան ասպարէզում գործողներէջ յայտնի անուն են ստանում Մարկոս Աղաբէկեան, Խորէն Ստեփանէ, Պետրոս Սիմէօնեան, Գրիգոր Արժրունի, Աբգար Յովհաննիսեան, Սղանդար Սպանդարեան, Աւետիք Արասխանեան, Էկոն Սարգսեան, Խաժակ, Խաչատուր Մալումեան, Ալէքսանդրը Քալանթար, Եղիշէ Թովչեան և այլն. զհեղարուեստական գրականութեան ասպարէզում—Պերճ Պոօշեան, Ղազարոս Աղայեան, Բաֆֆի, Շիրվանզադէ, Մուրացան, Յովհաննէս Թումանեան, Աւետիս Ահարոնեան, Վրթանէս Փափաղեան, Աւ. Իսահակեան, Ատրպետ, Նար-Դոս և այլն:

(1905 թուականից) ահագին ազգեցութիւն է անում մեր տպագրութեան վրայ: Մամուլի ազատութիւնը հրապարակ է նետում պարբերական հրատարակութիւններին մի մեծ առատութիւն. թերթերը բնում և անյայտանում են սունկի արագութեամբ: Տպարանները (եղածներին վրայ պէտք է աւելացնել «Հերմէս», Աղանեանի և այլ շատերը) հազիւ կարողանում են բաւարարութիւն տալ պահանջին: Առաջանում է և տիրապետութեան իրաւունք է ստանում քաղաքական գրականութիւնը, որ նոյն իսկ դուրս է մղում մինչև այդ եղած գրականութիւնը:

Բայց նոյն քաղաքական շարժումը տպագրութեան համար դռներ է բաց անում և դաւառներում: Հայ տպագրութիւնը սկսում է կամաց կամաց տա-

բաժուել և դաւառական հայութեան մէջ:

Ներկայումս անցել է այդ ևս ուսնդուն շարժումների ժամանակը և հայ տպագրութիւնը արդէն այնպիսի դրութեան մէջ է, որ նախանձով պիտի յիշէ նախկին շրջանները:

—

Թիֆլիսից դուրս իր տպագրական գործունէութեամբ աչքի ընկնող դիրք պատկանում է Էջմիածնի վանքին:

Մինչև Գէորգ IV-ի կաթողիկոսութիւնը, այսինքն մինչև 60-ական թուականների վերջերը, էջմիածնում կար մի հին տպարան, որ երբեմն հրատարակութիւններ էր անում անձաշակ տառերով, տպագրում էր գլխաւորապէս եկեղեցական գրքեր:

Գէորգը իր առաջին գործերից

մէկը դարձրեց այդ տպարանի վերանորոգութիւնը և 1868-ից սկսեց հրատարակել «Արարատ» ամսագիրը, որ գոյութիւն ունի և այսօր: Տպարանը նուէր ստացաւ Մոսկվայից մամուլ և տառեր (Վիէննական ձևի): Բացի դրանից, նրան անցան և Խալիբեան տպարանի մայրերից շատերը, որոնք միջոց էին տալիս նրան տառերի հնարաւոր բազմազանութիւն ցուցադրել:

Տպագրական և ձուլարանական մեքենաներ տպարանը ձեռք բերեց Մակար և Մկրտիչ կաթողիկոսների ժամանակ: Սակայն, չը նայած այս բոլորին, Էջմիածինը չը դարձաւ այնպիսի մի վայր, ուր տպագրական արուեստի մասին կարելի լինէր ասել թէ զարգացել է: Նրա հրատարակութիւնները ոչ առանձին ճաշակի ու հազացողութեան, ոչ առաջադիմութեան նշաններ են ցոյց տա-

լիս: Թէոդոսիայի գեղեցիկ մայրերը վաղուց մոռացութեան են մատնուել և էջմիածնի ձուլարանը, որ կարող էր տառեր մատակարարել ուրիշ տպարանների, ինքն է ուրիշներից տառեր առնում:

Այս վանական տպարանի կատարած դերը մեր գրականութեան մէջ բաւական աչքի ընկնող է, մանաւանդ հայագիտութեան ասպարէզում: Տպուել են մեր հին մատենագրական շատ յիշատակարաններ, բանասիրական բազմաթիւ ուսումնասիրութիւններ: Աշխատողները եղել են մեծագոյն մասամբ վանքում ապրողները — միարանութեան անդամները և Գէորգեան ձեմարանի ուսուցիչները*):

*) Միարաններից՝ Գալուստ Տէր Մըկրտչեան, Մեսրոպ և Կարապետ Կալիկոսյաներ, Գարեգին, Նրուանդ վարդապետներ, ձեմարանի ուսուցիչներից Կ.

Առանձնապէս պէտք է յիշատակել որ 1870-ական թուականներին Վահան վարդապետ Բաստամեանը վանքի տառերով տպարան բաց արաւ Գոյիանէի վանքում և հրատարակում էր այդտեղ «Դպրոց» մանկավարժական ամսագիրը:

Ներկայումս տպագրական գործունէութեան համարեա միակ նշան մնացել է «Արարատի» հրատարակութիւնը:

Թիֆլիսից քիչ յետոյ, XIX դարի երեսնական թուականների սկզբում, տպարանական գործ սկսում է և Շուշի քաղաքում: Այդտեղ հաստատուած գերմանացի բողոքական միախօններները

Կոստանեան, Մանուկ Արեղեան, Ստեփան Կանայեան, Ն. Քարամեան, Յ. Մանանդեան:

Մոսկվայում գնած տառերով բաց
են անում տպարան, նկատի ու-
նենալով, իհարկէ, կրօնական-
քարոզչական նպատակներ միայն:
Նրանց հրատարակութիւնները
համարեա բացառապէս աշխար-
հարար լեզուով էին:

Երբ միսիօներները հետացում
են Շուշուց, նրանց տպարանը
գնում է Ղարաբաղի առաջնորդ
Բաղդասար միտրօպօլիտը՝ հոգե-
ւոր վարչութեան անունով: Եւ
տպարանը անգործ չէ մնում գրա-
կան տեսակէտից: Հրատարակում
է գլխաւորապէս եկեղեցական
գրքեր: աչքի է ընկնում Յովսէփ
վարդապետ Արցախեցու հայե-
րէն բառարանը:

1860 աւան թուականներին տը-
պարանը Մոսկվայից ստանում է
նուէր նոր տառեր (Վիէննական
ձևի): Այդ միջոցին թեմական
դպրոցի ուսուցչական խումբը
կազմուած էր այն ժամանակուայ

երիտասարդութեան մի քանի յայտնի ներկայացուցիչներից, որոնց շնորհիւ տպարանը տալիս է մի քանի նշանակելի հրատարակութիւններ: Բայց գլխաւորապէս նրա գործն է լինում եկեղեցական գրքերի և կրօնական դասագրքերի հրատարակութիւնը:

Եօթանասունական թուականներին տպարանն արդէն քայքայուած դրութեան մէջ էր և Սորէն վարդապետ Ստեփանէն հազիւ կարողանում է այդտեղ իր «Հայկական Աշխարհ» ամսագրի մի քանի համարները տպել:

Յաջորդ տասնամեակի սկզբում Շուշու երիտասարդութիւնը ցոյց է տալիս դրական և հրատարակչական աչքի ընկնող գործունէութիւն, որ կենտրոնացած է Մահտեսի Յակոբեանի նորաբաց տպարանում: Այնուհետև հոգևոր վարչութեան տպարանն է վերաբացւում, աւելանում են Տէր-

Սահակեանի, Բարաջանեանի մանաւոր տպարանները:

Ներկայումս այնտեղ հրատարակում է «Ղարարաղ» թերթը:

Մեր գրականութեան պատմութիւնը յատուկ տեղ կը տայ Շուշու գրական գործունէութեան:

—

Հին նշանաւոր քաղաք է Շամախին: Յիսունական թուականներին նա նահանգական քաղաք էր և այդ ժամանակ այնտեղ էլ տեսնում ենք հայ տպարան (Մոսկվայի Գոթիէի տառերով)—Աթա Գրիգորեանի տպարանը, ուր 1856-ին տպուել է Արցախեցի Մովսէս Զոհրաբեանի բանաստեղծութիւնների երկնատոր ժողովածուն՝ «Պարապոյ ժամք» վերնագրով (այդտեղ կայ Շիլլերի «Շիլլոնեան կալանաւոր»-ի թարգմանութիւնը): Այդ տպարանը յետոյ

անցնում է Մինաս Տառլիջեանին, որ տպագրում է հկեղեցական գրքեր:

Երկրաշարժի պատճառով Շամախին վերաժուում է գաւառական փոքրիկ քաղաքի: Նրա փոխարէն սկսում է աճել Բազում: Այստեղ կազմուած հայ գաղթականութիւնը 1864-ին հիմնում է Մարգասիրական Ընկերութիւնը, որ 1872-ին բաց է անում տպարան (Էնֆիաճեանի տաւերով) և մի շարք աչքի ընկնող հրատարակութիւններ է անում (ի միջի այլոց Ստեփանէի «Հայկական Աշխարհը»):

Արդիւնաբերական կեանքի արագ և հսկայական զարգացումը մեծ քայլերով առաջ է տանում և տպարանական գործը: Առաջնակարգ տպարաններ են Ղասաբեանի, Տէր-Յովհաննիսեանի տպար-

րանները: Սակայն առանձնապէս աչքի ընկնող գրական գործունէութիւն Բագուում չէ նկատուում, չը նայած որ արդիւնաբերութիւնը այդտեղ կենտրոնացնում է բազմաթիւ հայ ինտելիգենցիա, այլ և այլ տեսակի ձեռնարկութիւններ, գրամական խոշոր միջոցներ: 1890-ական թուականներին բացուում է այդտեղ «Արօր» տպարանը, որ աշխատում է հայերէն գրականութիւնը կենդանացնել: Սակայն աւելի ուշադրութեան արժանին այն է, որ նա տառեր է բերել տալիս Կ. Պօլսից (Արամեանի մայրերից) և գրա շնորհիւ պարիզեան տառերի մի քանի տեսակներն էլ գործածութեան մէջ են մտնում սուսահայ տպարաններում:

Ռուսական յեղափոխութեան ժամանակներին փոքր ինչ կենդանութիւն նկատուեց և Բագուի հայ տպագրութեան մէջ: Պարբե-

րական հրատարակութիւնների մի քանի փորձեր եղան, սակայն ընտրան էլ կարճատև կեանք ունեցան և առանձին ազդեցիկ դիրք ոչ մէկը չը կարողացաւ ստանալ: Կարծէք արդարանում է այն ընդհանրացած նախապաշարմունքը թէ Բագուն զրականութեան տեղ չէ: Այս այսպէս կարող է լինել, իհարկէ, միմիայն հայ զրականութեան վերաբերմամբ:

Ներկայումս Բագուն լոյս է տեսնում «Նոր Սօսք» փոքրիկ ամսագիրը (Երևանցեանի տպարան):

—

1880-ական թուականների սկզբըինՆրեւանում գործում էին Գէորգեանի և Տէր-Գրիգորեանի տպարանները (Էջմիածնի և Էնֆիաճեանի տասերով): 1880-ին սկսում է հրատարակուել «Պատկ» լրագիրը,

որ ունէր իր սեփական տպարանը (Էջմիածնի տառերով): Այդտեղ է հրատարակուում և «Առողջասպահական թերթ» ամսագիրը: Լինում է և մի քանի գրքոյկների հրատարակութիւն: Յետոյ է. Տէր Գրիգորեանը հրատարակում է «Երևանի Յայտարարութիւններ» փոքրիկ թերթը և իր թատրոնական գրուածքները: Այդ տպարանը գոյութիւն ունի և այժմ:

Մամուլի ազատութեան օրերին (1908-ին) հրատարակուում է Երևանում «Հրազդան» թերթը: Այնուհետև, մի քանի տարիներից յետոյ, լոյս են տեսնում «Նոր Չայն» և «Կոան» շաբաթաթերթերը, որոնցից երկրորդն է միայն որ գոյութիւն է պահպանում այսօր:

Տպագրական աշխոյժ գործու-

նէութեամբ աչքի է ընկնում մեր
 գաւառական քաղաքներից և Ա-
 լէքսանդրոպօլլը: Որքան մեզ
 յայտնի է, տպարանական գործի
 սկիզբը այդտեղ վերաբերում է
 1880-ական թուականներին (Սա-
 նոյեանի տպարան): Յետոյ բաց-
 ւում է և Ա. փինեանի տպարանը:

Ալէքսանդրոպօլլում տպուած
 գրքերի և մանաւանդ գրքոյկների
 քանակութիւնը պատկանելի է մի
 գաւառական քաղաքի համար: Այդ
 գրականութիւնը գլխաւորապէս
 գեղարուեստական է: Ոտանաւոր
 բանաստեղծութեան քաղաք-այս-
 պիսի հասկացողութիւն կազմել
 են տալիս Ալէքսանդրոպօլլի հրա-
 տարակութիւնները: Առանձնա-
 պէս նշմարելի են նրանց մէջ ժո-
 դովրդական բանաստեղծութիւն-
 ները: Քաղաքի մէջ զարգացած
 աշուղական կեանքը իր յատուկ
 գրականութիւնն ունի — հէքիաթ-
 ներ, աշուղական ոտանաւորներ:

Պարբերական մամուլի կողմից էլ Ալէքսանդրօպօլը հետաքրքրական երևութ է: Տարիներից ի վեր այդ տեղհրատարակում են երկու փոքրիկ թերթեր: Ըստ աւագութեան՝ «Ախուրեան» թերթն է առաջ կանգնած: Միւսը, «Արագածը», հրատարակում է անցեալ տարուանից: Սրանից առաջ հրատարակում էր «Ժայռը»:

—

Անդրկովկասի միւս հայաբնակ վայրերից տպագրական տեսակէտից մնում է յիշատակել Գանձակը, ուր մի մի ժամանակ թառումեանի և Ֆէօդօրովի տպարանից հայերէն գրքեր էլ էին լոյս տեսնում (ինչպէս նաև Ստեփանէի «Հայկական Աշխարհի» մի քանի համարները) և Գօրիս քաղաքը, ուր երկու տարի առաջ հրա-

տարակուում էր «Գաւառ» շաբաթաթերթը:

6.

ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆ.

Սոր Զուղայի հին տպարանը ժամանակի ընթացքում ոչնչացել էր. 1844 թուականին Զուղայեցի Մանուկ Յորդանանեանը, որ վաճառականութիւն էր անում Զաւա կղզում, նուիրեց Ամենափրկչեան վանքին մի ամբողջ տպարան: Սակայն անշքացած Զուղան, ենթարկուած պարսկական բռնակալութեան ծանր լուծին, չը կարողացաւ բաց անել այդ տպարանը և գործունէութիւն ցոյց տալ: Բայց մի մի անգամ փորձեր անում էր: Այսպէս, 1880-ին այդ տպարանը հրատարակեց մի անգամից երկու հատոր, մի հետաքրքրական աշխատութիւն,

«Պատմութիւն Ջուղայու» անունով, գործ Թ. Տէր Յովհաննիսեանի:

Անցեալ տասնամեակում գրական աշխատութիւնների փորձերը աւելի ևս աչքի են ընկնում: Բազրատ վարդապետ Վարդազարեանի ղեկավարութեամբ տպարանը տպագրում է ոչ միայն դպրոցական հաշիւներ, այլ և պարբերական մի փոքրիկ թերթ էլ «Նոր Ջուղայի Լրաբեր» անունով:

1894 թուին հայերէն տպարան (Բէկնազարեանի) տեսնում ենք Թեհրանում, ուր հրատարակում է և «Շաւիղ» անունով շաբաթաթերթը, յետոյ և «Աստղ Արևելեան» (1896):

Թատրիզն էլ ունեցաւ իր տրպարանը, որ բացուեց իննսուներեակա թուականներին, առաջնորդ Եղիշէ վարդ. Մուրադեանի ջանքերով: Կարճ միջոցում այդ տը-

պարանը բաւական թուով գրքեր տալագրեց: Իսկ պարսկական յեղափոխութեան ժամանակից թաւրիզում սկսեցին հրատարակուել հայերէն մի քանի թերթեր: Անցեալ տարուայ ղէպքերը վերջ գրին «Առաւօտ» անունով թերթին: Այս տարի փորձեցին հրատարակել «Միտք» անունով մի լրագիր, բայց աջողութիւն չունեցաւ:

Թաւրիզի թեմական տպարանում ներկայումս լոյս է տեսնում «Աղաղան» անունով մի փոքրիկ ամսագիր, նուիրուած Ղարաղաղի հայերի կեանքին:

7.

ՀՆԴԿԱՍՏԱՆ

XIX դ-ի սկզբում ղեռ գործում էր Շմաւոնեան քահանայի տպարանը Մատրասում: Յիշատակում է

որ 1810-ին Հնդկաստանի մի ուրիշ քաղաքում, Բոմբէյ, հրատարակում էր «Օճանասփիւռեան» անունով մի պարբերական հրատարակութիւն: Այնուհետև տըպագրական գործունէութեան կենտրոն դառնում է Կալկաթան: Այստեղ հայերէն տառեր ունինախանգլիական եպիսկոպոսական ձեմարանը, ապա նոր բացուած հայոց Մարդասիրական ձեմարանն էլ տպարան է բաց անում:

Հնդկահայերից գրական գործունէութեամբ անուն է հանում Յովհաննէս Աւզալեանը: Բայց նրանից աւելի նշանաւոր է հանդիսանում երևանցի Մեսրոպ Թաղիադեանը, որ գնալով Հնդկաստան և սովորելով անգլիական լեզուն, շատ եռանդուն և բեղմնաւոր գործունէութիւն է սկսում թէ իբրև գրող և թէ իբրև ուսուցիչ:

1845 թուականին Թաղիադեա-

նի ջանքերով կազմուում է «Արարատեան» անունով ընկերութիւնը գլխաւորապէս տպագրական նպատակներով: Թաղիաղեանի խմբագրութեամբ լոյս տեսնել է սկսում «Ազգասէր» երկշաբաթաթերթը, որ ազդեցիկ դիրք է բռնում այս ժամանակուայ մեր մամուլի մէջ:

Արարատեան ընկերութեան տպարանում տպուեցին և Թաղիաղեանի վիպական, պատմագրական, ճանապարհորդական աշխատութիւնները, ինչպէս նաև ուրիշ գրողների գործերը:

Նկատենք է որ 1848 թ. դարձեալ Մազրասում հրատարակուել սկըսեց «Բանասէր» թերթը, նշանաւոր իր ուղղութեան կողմից, բայց նա չէր տպագրւում, այլ հրատարակւում էր վիմագրութեամբ: Այսպէս է և 70-ական թուականներին նոյն տեղում հրատարակուած «Եղբայրասէր» թերթը:

Դարձեալ 70-ական թուականներին էր, որ Արարատեան Ընկերութեան տպարանի տառերով կալկաթայում տպարան է բաց անում Յովհաննէս քահանայ Խաչիկեանը, որ տպագրում է գլխաւորապէս իր աշխատութիւնները, կրօնական-բարոյագիտական բովանդակութեամբ և մի երկու ուրիշ աշխատութիւն, որոնք պատմական կարևոր նշանակութիւն ունին:

Սրանով էլ վերջանում է հընդկահայերի դերը մեր գրականութեան մէջ: Եւ ինքը հայ գաղթականութիւնն էլ համարեա բոլորովին ձուլում է անգլիացիների հետ:

8

Ե Գ Ի Պ Տ Ո Ս

Անգլիայի հովանաւորութեան տակ անցնելուց յետոյ (1880-

ական թուականներն սկզբից), նեղոսի հովիտը կերպարանափոխուում է, դառնալով եւրոպական մի երկիր իր ազատ մամուլով: Իրապէս Թիւրքիայի մի մասը չէ նա այլևս: Միայն վաճառականական շահերը չեն, որ Թիւրքիայի հայերին զրաւում են Եգիպտոս և ստուարացնում այդ երկրի մէջ հին ժամանակներից գոյութիւն ունեցող հայ գաղութները: Արդիւլ-Համիդի ռէժիմից խոյս տուող քաղաքական գործիչների համար էլ նա դառնում է ապաստանարան:

Եւ առաջին անգամ 1889-ին է, որ մենք տեսնում ենք եգիպտական հողի վրայ հայ տղազբութիւն: Հայ յեղափոխական գործիչ Անտոն Ռշտունին Ալէքսանդրիայում սկսում է հրատարակել «Նեղոս» շաբաթաթերթը (Վենետիկի տառերով): Այդ ժամանակից յետոյ եգիպտահայ տը-

պագրութիւնը շարունակ զարգանում է, կենտրոնանալով գլխաւորապէս Գահիրէ քաղաքում: Նա արտայայտւում է գլխաւորապէս պարբերական մամուլի մէջ, թէև քիչ չեն և տպագրուած առանձին գրքերը՝ զանազան տեսակ բովանդակութեամբ:

Այդ երկու քաղաքներում (Ալէքսանդրիա և Գահիրէ) լոյս տեսած պարբերական հրատարակութիւններից կը յիշատակենք մի քանիսը՝ «Արշալոյս», «Պարտէզ», «Լրարեր», «Լուսարեր», «Արամիս», «Փիւնիկ», «Շիրակ»:

Ներկայումս հրատարակւում են Գահիրէում «Հոսանք» և «Արշալոյս» շաբաթաթերթերը և «Միութիւն» փոքրիկ ամսագիրը, պաշտօնաթերթ Գահիրէի Հայկական Բարեգործական Լճհանութիւնը:

9.

ԲՕԼՊՍՐԻԱ

Թիւրքիայի տիրապետութիւնից ազատուած այս սահմանադրական երկիրն էլ սպաստան է դառնում թիւրքահայ քաղաքական գործիչների համար: Հայերի հոսանքը դէպի Բօլղարիա ընդարձակ չափեր է ընդունում, մանաւանդ 1895—1896 թուականների կոտորածների հետեանքով: Եւ դանազան քաղաքներում բացւում են հայ տպարաններ, որոնք տպագրում են դանազան բովանդակութեամբ գրքեր և մասնաւորապէս ինքնուրոյն և թարգմանական վէպեր: Բօլղարահայ մի գրականութիւն է կազմւում, որ ունի իր ինքնուրոյն, հետաքրքրական կերպարանքը:

1892-ին Ռուաշուկ քաղաքում

սկսեց հրատարակուել «Գանուբ» շաբաթաթերթը: Այնուհետև երեւացին և ուրիշ թերթեր «Զրթինի», «Հայաթերթ» (Ռուսչուկ), «Շարժում», «Իրաւունք», «Հայեր» «Վիպաթերթ» (Վառնա), «Ռազմիկ» (Ֆիլիպպլէ քաղաք):

10.

ՌՌԻՄԻՆԻԱ

Գալաց քաղաքում Ղևոնդ քահ. Փափաղեանը 1892-ին բաց է անում տպարան, տպագրում է օրացոյցներ, զրքեր, հրատարակում է և «Արօր» անունով մի շաբաթաթերթ:

Մենք ունենք և մի քանի զըրքեր, սրտնց վրայ տպագրութեան տեղը նշանակուած է ՆԱՉ քաղաքը:

11.

ԳԵՐՄԱՆԻԱ.

Տպագրութեան հայրենիք Գերմանիան, որ այսօր էլ աշխարհի մէջ աւաջին տեղն է գրաւում այդ ասպարէզում, շատ չնչին մասնակցութիւն է ունեցել հայ տպագրութեան մէջ: Լէյպցիզում իննսուն թուականներին՝ տպուեց Եկմալեանի «Չայնագրած Պատարագը»: Մարըուրզ քաղաքում հայագէտ Ֆիսկ հրատարակում էր (1902) «Հանդէս Հայագիտութեան» (Zeitschrift für armenische Philologie) գերմաներէն հանդէսը, որի մէջ տպւում էին և հայերէն կտորներ (Վիէննայի տառերով): Նոյն հայագէտը հրատարակեց և մի «Յուցակ Չեռագրաց»:

12.

ԱՆԳԼԻԱ

Հօնդոնում հայերէն տպագրութիւններ եղան XV¹II դարում: Մինչև XIX դարի 80-ական թուականները այստեղ եթէ տպւում էին հայերէն գրքեր, գրանք Աստուածաշունչի Ընկերութեան հրատարակութիւններն էին — «Աւետարան» և այլն (Վիէննայի տառերով):

1888 թուականին Հօնդոնում կազմւում է Անգլօ-հայկական ընկերութիւնը, հայոց հարցը պաշտպանելու համար և սկսւում է հրատարակուել «Հայաստան» անունով կէս-հայերէն (Վիէննայի տառեր) և կէս-ֆրանսերէն երկշարաթաթերթը (Le Haïasdan), որ շարունակւում է մինչև 1892 թուականը: Նոյն միջոցներին Թորոս Զուղա-

յեցին հրատարակում է «Եկեղեցի Հայաստանեայց» փոքրիկ ամսատետրը (Պարիզի տառերով)։

Նոյն 80-ական թուականների վերջերից Լօնդոնում հրատարակում է և Հնչակեան Յեղափոխական կուսակցութեան պաշտօնական օրգան «Հնչակ» թերթը, ամիսը մի անգամ։ 1896-ին «Հնչակի» հետ հրատարակուել սկսեց «Մարտ» թերթը գրական-պատմական բովանդակութեամբ, խմբագիրն էր Ա. Արփիարեան։

Թիւրքական հալածանքներից Լօնդոն փախած պրօֆէսոր Թումայեանը հաստատում է այդտեղ դպրոց-որբանոց, որի աշակերտների աշխատակցութեամբ հրատարակում է «Պատանի» փոքրիկ ամսատետրը (1902) բաւական խեղճ տպագրութեամբ, որ շարունակւում է մի երկու տարի։ Թումայեանը մի քանի ուրիշ գրքեր էլ է հրատարակում։

Լօնդոնից դուրս հայ տպագրութիւն տեսնում ենք և Մսնչեստր քաղաքում: Այստեղ Կարապետ վարդապետ Շահնազարեանը 1864 թուին հրատարակում է «Երկրագունդ, լրագիր Մսնչեստրի, քաղաքական, գրական, գիտնական, կրօնական և առևտրական»:

Հայկական կոտորածներից յետոյ որբանոց հաստատուեց Կիպրոս կղզու Նիկոսիա քաղաքում և նրա անօրէն Վահան Քիւրքճեան բաց արաւ տպարան (Վենետիկի տառերով). տպագրում էր այդտեղ որբանոցի տեղեկութիւնները և հրատարակեց իր մի քանի աշխատութիւնները, որոնք վերաբերում են Կիպրոսի և Կիլիկիայի պատմութեան (1901—1904):

13

Յ Ո Ի Ն Ա Ս Տ Ա Ն

Հնչակեան կուսակցութիւնը մի

Ժամանակ (1893—1894) իր կենտրոնն ու տպարանը տեղափոխեց Աթէնք և այստեղ մի շարք հրատարակութիւններ արաւ, որոնցից կը յիշատակենք միայն պարբերականները՝ «Ապտակ» զաւեշտութիւթ, «Գաղափար» եռամսեայ գիտական հանդէս:

14

ՇՎԷՅՑԱՐԻԱ

Միւս յեղափոխական կուսակցութիւնը, որ 1890-ին կազմուեց զարձեալ թիւրքահայոց դատը առաջ մղելու համար և որ ստացաւ «Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւն» անունը, իր կենտրոնը հաստատեց Ժըննեվ քաղաքում: Այդտեղ առաջուց ուսանողական մի փոքրիկ տպարան կար, որ անցաւ նոր կազմակերպու-

Թեան ձեռքը և մի քիչ էլ ընդարձակուեց (Վիէննայի տառերով) ու սկսեց հրատարակել իր կուսակցական օրգանը, «Գրօշակ» անունով, որ շարունակուեմ է և այսօր:

Բացի այս թերթից, նոյն տպարանից լոյս են տեսել և բազմաթիւ բրօշուրներ ու մի քանի հատ էլ խոշոր հատորներ:

Լօզան քաղաքում բացուած Հայկազեան Վարժարանի տնօրէն Մ. Նալբանդեանը 1904-ին սկսեց հրատարակել «Գիտութիւն» անունով մի գիտական ամսաթերթ, որ, սակայն, Լօզանում չէր տրուում, այլ Պարիզում:

15

ՇՎԷՑԻԱ

Յայտնի բանասէր Նորայր Բիւզանդացին բնակուեմ էր Ստոկ-

հօլմ՝ քաղաքում և այնտեղ մի քանի տետրակներ հրատարակեց՝ «Քննասէր» անունով: Թէև այդ հրատարակութիւնը վիճաբանական էր, բայց այս ոչինչ արգելք չէ որ նա էլ յիշատակուի տպագրութիւննե-րի շարքում:

16

ԱՄԵՐԻԿԱ

Այն օրուանից, երբ Ամերիկա-յի բողոքական «Պօրտ» ընկերու-թիւնը հաստատեց Հայաստանում, հայի առջև բացուեց և այս հե-ռաւոր երկրի ճանապարհը: Մի-սիօներնեքը հայ երիտասարդնե-րին ուղարկում էին Ամերիկա բարձր ուսում ստանալու համար: Չենք կարող հաստատապէս ասել թէ ռը ժամանակից ի վեր սկսե-ցին կազմուել Ամերիկայում հայ գաղութներ: 1860-ական թուա-

կաններին է, որ մենք տեսնում ենք արևմտեան հայ պարբերական հրատարակութիւնների մէջ Ամերիկայից ուղարկուած թղթակցութիւններ:

Անդրատլանտեան մեծ հանրապետութեան դռներով հային ներս մտցնողը, ի հարկէ, վաճառականութիւնն էլ էր: Շուտով նոյն այդ ճանապարհով գնալ սովորեց և գաւառական Հայաստանը, որ որոնում էր բանւորական և այլ աշխատանք: Արդիւլ-Համիդի հալածանքները աւելի ևս սաստկացրին այդ գաղթը, իսկ 1895 — 1896 թ. կոտորածները մեծամեծ հատուածներ շարտեցին Ուկրաինայի միւս կողմը: Այսօր Ամերիկայի զանազան քաղաքներում ցրուած հայերը տասնեակ հազարներով են հաշուում:

Բնականաբար, այս խոշոր գաղթականութեան ծոցում էլ պիտի գլուխ բարձրացնէր հայկական

տպագրութիւնը: 1850-ական թւա-
 կանններին միայն Աստուածա-
 շունչի Լ'նկերութիւնն էր, որ Նիւ-
 Եորքի մէջ տպագրել էր տալիս
 հայերէն «Աւետարան»: «Սաղմոս»
 (Վիէննայի տառերով): Իսկ երբ
 հայերի թիւը Միացեալ-Նահանգ-
 ներում արդէն բաւական շատացել
 էր, ամենից շուտ, ի հարկէ, պարբե-
 րական մամուլն էր, որ օգտուում
 էր տպարանական մեքենայից:
 Գիտ 1888 թուականներին Նիւ-
 Եորք քաղաքում Հ. Էդկիսնեանը, որ
 և տպարանատէր էր, սկսում է
 հրատարակել «Արեգակ» շաբա-
 թաթերթը: Նոյն և հետեւեալ տա-
 րիները այդտեղ տպւում են և
 «Սուրհանդակ», «Ազատութիւն»,
 «Եփրատ», «Լոյս» ուսումնաթերթ,
 «Արաքս», «Հայք», որոնցից վեր-
 ջինս միայն համեմատաբար եր-
 կար կհանք է ունենում (մինչև
 հինգ տարի):

Բայց պարբերական մամուլը

Ամերիկայում զարգանում է մանաւանդ այն ժամանակից, երբ Ամերիկա են տեղափոխուում Հընչակեան և Դաշնակցական յեղափոխականները և սկսում են եռանդուն պրօպագանդ Ամերիկայի հայութեան մէջ: Այդ ժամանակներից Նիւ-Եորքում, Բօստոնում և այլ տեղերում երևան են գալիս քաղաքական նորանոր թերթեր: Դաշնակցական կուսակցութիւնը հիմնում է Բօստոնում և մինչև այժմ էլ շարունակում է «Հայրենիք» թերթը: Հնչակեանները, բաժանուելով մի քանի մասերի, հրատարակում են «Երիտասարդ Հայաստան», «Ազգ», «Չայն Հայրենեաց» թերթերը: Հրատարակում են և կուսակցական շատ բրօշուրներ, երգարաններ, բանաստեղծութիւններ: Ամերիկահայ գրականութիւնն էլ, թէև առանձնապէս հարուստ չէ, բայց ունի իր ինքնատիպ կերպարան-

քը: Անցեալ տարուանից Նիւ-
 Եոթքում հրատարակուում է «Ա-
 րագած» պատկերազարդ շաբա-
 թաթերթը գեղեցիկ տպագրու-
 թեամբ:

Հայ տպարանը հայ գաղթա-
 կանների հոտից գնացել հասել է
 Ամերիկայի արևմտեան ծայրե-
 րին, Կալիֆօրնիա: Ներկայումս
 Թրէզնո քաղաքում հրատարակ-
 ւում է «Ասպարէզ» շաբաթաթեր-
 թը, իսկ Պրովետէնսում՝ «Պա-
 հակ», նոյնպէս շաբաթաթերթ:

Վերջացնենք ամերիկահայ մա-
 մուլի տեսութիւնը մի գեղեցիկ
 գործով: Նիւ-Եոթքի «Կոչնակ»
 շաբաթաթերթը, որ հրատարակ-
 ւում է 12 տարուց ի վեր, հայ
 տպագրութեան 400 ամեայ յորե-
 լեանական տարում սկսել է շարուել
 ձուլող և շարող մեքենայով, մի
 մեծ նորութիւն, որ շատ ժամանակ
 չէ մտել է ընդհանուր տպագրա-
 կան գործի մէջ և որին վերապա-

հուած է մի կատարեալ յեղափո-
խութիւն տարածելու դերը Գու-
տենբերգի տպարանական սխտե-
մի մէջ:

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Այս է թեթև ուրուագիծը այն կեանքի, որ ունեցել է հայ տաղա-
գրութիւնը չորս հարիւր տարի-
ների ընթացքում: Այս ուրուա-
գիծն էլ թերի է: Բայց նա բա-
ւականաչափ պերճախօս է, որ-
պէսզի ցոյց տայ թէ ինչ գործ է
տօնում ամբողջ հայութիւնը այս
տարի:

Մենք տեսնում ենք մի ամբողջ
ժողովուրդ, որ դժբախտ պատ-
մութեան ընթացքում կորցնում
է ամեն ինչ, բայց չէ կորցնում
իր տառերը, որոնք և դառնում
են նրա կեանքի համարեա միակ
բովանդակութիւնը:

Այդ տառերը թափառում են
հայ մարդու հետ ամեն տեղ, ուր

նրան շարտում է ճակատագիրը: Այդ տառերը հայ միտքն են արծարծում աշխարհի գանազան կողմերում:

Մենք այս ուրուագծի մէջ միայն անուններ տալ կարող էինք: Եւ թէ խօսեցնենք այդ անթիւ անունները, այն ժամանակ միայն կը տեսնենք թէ որքան շատ ու հսկայական են եղել հայ մտքի ջանքերը, որքան տարբեր միջավայրերի ազդեցութեան է նա ենթարկուել, որքան տեղական առանձնայատուկ գունաւորումներ են մտել այդ մտքի ասպարէզի — գրականութեան մէջ:

Չը կարողանալով ամեն մէկին խօսեցնել զատ զատ, մենք կասենք մի բան, որ հիմքն ու էութիւնն է: Այդ այն է, որ Մեսրոպեան տառերով ապրող հայ միտքը ցոյց է տալիս անընդհատ յառաջադիմութիւն, անընդհատ զարգացում: Այսօրը երէկուայ

Կաման չէ: Հայ տալագրութիւնը
 Սաղմոսների, ժամագրքերի, կրօ-
 նական խոշոր հատորների իրա-
 կանութիւնից եկել բարձրացել է
 ժամանակակից եւրոպական լու-
 սաւորութեան վերջին խօսքերի
 արտայայտիչը լինելու աստիճա-
 նին:

Այսքան մեծ է հայ տառերի
 բարեբարութիւնը:

Եւ նա է որ մեզ պիտի ոգևորէ:
 Նա է որին պիտի փարենք մեր
 ամբողջ սրտով ու հոգով:

Նա լոյս է: Նա առաջադիմու-
 թիւն է:

Ահա ամենամեծ միտիթարանքն
 ու յոյսը:

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ

Հայ գրքոյկի տպագրութեան ժամանակ մեր յայտնի բանասէրներից մէկը, Էջմիածնի միարանութեան անդամ դպիր Գալուստ Տէր-Մկրտչեանը հրատարակեց մի հմտալից ուսումնասիրութիւն («Հորիզոն» № 121 և 122) հայ տառերի գիւտի ժամանակի մասին:

Յարգելի գիտնականը ապացուցում է թէ սխալ է 405 թուականը Մեսրոպեան տառերի գիւտի ժամանակ համարելը: Այդ թուականին Դանիէլեան նշանագրերը բերուեցին Հայաստան, դպրոցներ բացուեցին, բայց երկու տարուայ փորձերը ցոյց տուին որ այդ տառերը չեն կարող հայոց լեզուի վանկերն ու կապերը արտայայտել: Երկու տարի այդ-

պէս աշխատելուց յետոյ, ասել է 407 ահա, Մեսրոպն ու Սահակը տեսան որ պէտք է ուրիշ ճար գտնել, այսինքն հայ լեզուի բոլոր հնչիւններին համապատասխանող տառեր պատրաստել:

Բայց երբ եղաւ Մեսրոպեան տառերի գիւտը:

Գալուստ Տէր-Մկրտչեանը ցոյց է տալիս որ Մեսրոպը Միջագետք ճանապարհորդեց 412 թուականից ոչ առաջ, հետևաբար և նրա գիւտը կարող էր տեղի ունենալ կամ այդ թուականին կամ յետոյ:

Այսպիսով ահա հայ տպագրութեան չորս հարիւր ամեակը բոլորող տարին, այսինքն ներկայ 1912 թուականը մենք կարող ենք համարել և այնպիսի մի տարի, որ ցոյց է տալիս թէ 1500 տարի առաջ Մեսրոպը կամ գտել էր հայերէն տառերը կամ աշխատում էր նրանց վրայ:

Տէր-Մկրտչեանի բանասիրա-

կան հմտութիւնը այսօր մեզ ասում է, որ սխալուած չենք լինի, եթէ այս միևնոյն տարում միացնենք հայ տառերի 1500 ամեակը և հայ տպագրութեան 400 ամեակը:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Յոքելեանական Յանձնաժողովի
հրատեղը

I. ՏԱՌԵՐԻ ԳԻՒՏԻ 1500 ԱՄԵԱԿ

Ի՞նչ է դիրքը	3
Անդիր հայերը	11
Ս. Մեսրոպ	20
Սահակ-Մեսրոպեան գաղփոքը	33

II. 400 ՏԱՐԻ ՀԱՅ ՏՊԱԳՐՈՒ- ԹԵԱՆ

Ճգնաժամի մէջ	44
Սկիզբը	53
Զարգացում	70
XVIII դար	95
XIX և XX դարեր	110
Վերջարան	200
Յաւելում	203

Բ. Մ. Կ.

198
15

548

Հայ տպագրութեան
 յորհրդանական Թիֆլիսի Եանձ
 նամտոգրութեան յայտարարում, է որ ի
 հրատարակութեամբ լոյս տեսնու
 ներկայ գրքոյկը ոչինչ կապ չու
 նի հայ Տպագրութեան ընդարձակ
 պատմութեան հետ, որի համար
 մրցանակ է յայտարարել Կովկաս
 Ի Հայոց Հրատարակչական Ըն
 կերութիւնը: Մրցանակը մնում
 է իր կարգին:

ԳԻՆՆ Է 25 ԿՈՊ.

Պահեստը Կովկասի Հայոց Հրա
 տարակչական Ընկերութեան գր
 րասենեակում, ուր և կարող են
 գիմել ցանկացողները (Тифлисъ
 Бебутовская, № 25, Контора
 Кавк. Арм. Издательск. Общ.)

Հատով ծախուում է րոյր հայ
 գրափաճատների մաս:

